

**MPIMANYISO WA MASUNGULELO YA
NDYANGU WA NDHAVUKO NA WA
MANGUVA LAWA WA VATSONGA. (A
COMPARATIVE STUDY OF THE
ESTABLISHMENT OF A TRADITIONAL AND
THE MODERN VATSONGA FAMILIES)**

HI

T.P. NGOBENI

Xitsalwana xo engetela eka swilaveko swa
xikambelo xa

‘DEGREE OF MASTER OF ARTS’

eka

**NDZAWULO YA XITSONGA EYUNIVHESITI YA
LIMPOPO**

MULETERI: DOK. O R CHAUKE

LEMBE: 2019

DECLARATION

I swear and declare that **MPIMANYISO WA MASUNGULELO YA NDYANGU YA NDHAVUKO NA WA MANGUVA LAWA WA VATSONGA.** Is my own work and effort. This dissertation has not been previously submitted to this university or any other university. all materials and sources used have been duly acknowledged.

T.P. NGOBENI (MRS)
INITIALS AND SURNAME

2019
YEAR

SIGNATURE

KU NYIKETA

Ndzi nyiketa xitsalwana lexi eka vanhu lava landzelaka va nkoka evuton'wini bya mina:

- Vatswari va mina, tatana Magezi Jim Maluleke na manana Mdjadji Noriah Maluleke lava nga ndzi tisa laha misaveni va tlhela va ndzi boxa mahlo leswaku ndzi kota ku vona.
- Vamakwerhu, Sambula, mativula ya manana la nga etlela vurhongo bya makumu, Zamba, Solani, Giyani, Nkhensani, Tsakani, Tintswalo na Tsundzuka.
- Nuna wa mina, Risimati Jimmy Maganu Ngobeni
- Vananga, Siphon, Nkosana na Lulama.
- Vahlayi na vatsari va ririmi ra Xitsonga

DEDICATION

I dedicate this essay to the following important people in my life:

- My parents, Mr Magezi Jim Maluleke and Mrs Mdjadji Noriah Maluleke who gave birth to me and opened my eyes for me to see.
- My siblings, Sambula, my mother's first born who is no more, Zamba, Solani, Giyani, Nkhensani, Tsakani, Tintswalo and Tsundzuka.
- My husband, Risimati Jimmy Maganu Ngobeni.
- My children, Siphon, Nkosana and Lulama.
- Xitsonga language readers and authors

KU NKHENSA

Ndzi nkhenisa Yehovha tata wa mina wa le matilweni, yena a nga hlayisa miri, moya na miehleketo ya mina swi kumeka swa ha ri ndhawu yin'we na ku va ndzi hanyile kahle.

Ndzi ba mandla ndzi vuyelela eka Dok. O.R. Chauke, ndzhabi na muleteri wa mina eka dyondzo leyi. U ndzi lehiserile mbilu, u ndzi pfunile ku sukela eku tsariseni ka mina ku dyondza eyunivhesiti ya Limpopo ku fika laha ndzi endlaka xitsalwana lexi. Ku dya i ku engeta Muhlengwe.

Ndza khensa eka wena makwerhu Ednah Mhinga, u nga ndzi avela vutivi bya wena bya ririmi rerhu ku ri hava swipimelo. Xikwembu xa matilo a xi ku nisele mpfula ya mikateko. Na wena Zitha, Nelson Nkanyani, a wuntsongo eka lava khensiwaka. Hi khomisanile rendzo-dyondzo leri swin'we ku sukela eku sunguleni. Ndlela yo famba ndzexe a yi ta va yi ndzi lehele ngopfu.

Loko a nga ri wena Tsundzuka, xikumandzeni xa manana i nge ndzi cukumetile khale thawula emhakeni ya tibuku. Ku hlohlotela ka wena hi ta dyondzo, nhluvuko na ku tiantswisa evuton'wini swi ndzi hlohloterile ku tlhelela etibukwini ndzi ya dyondza. Ndzi khensile Mun'wanati.

Ndzi khensa na wena mbhuri ya Mulabya, Risimati Jimmy wa Sigagalala wa Jim wa Maganu. U ndzi seketerile swinene eku dyondzeni ka mina. Endlisa sweswo na nkarhi lowu taka u nga karhali. N'wina vananga, Siphon, Nkosana na Lulama misavu leyi mi yi endlaka hi ta ku dyondza ka mina yi ndzi nyika matimba yo ya emahlweni na tibuku. Ndza khensa.

Tatana na manana, n'wina lava mi nga ndzi boxa mahlo yo kota ku vona matsalwa a ndzi mi rivalangi. Ndzi khensa vumunhu na mahanyelo lamanene lawa mi nga ndzi dyondzisa wona. Namuntlha swa ndzi olovela ku dyondza na ku hanya na vanhu van'wana hikwalaho ka nkuriso wa n'wina lowunene. Ndza tinyungubyisa swinene hi n'wina. Mawaku marhumbu lama mi velekeke. Ku hanyeriwa i vukosi.

Ndzi khensa na vanhu lava ndzi pfuneke ku fikelela xitsalwana lexi, va nga vakhegula na vakhalabya lava landzelaka, Mthavini N'wa-Xipanere Ngoveni, Vusiwana Ednah Maluleke, Madumelani Dickson Muthathi, Phephu N'wa-Ntsanwisi Makasani, Topisa N'wa-Ngqeché Maluleke, Nyanisi N'wa-Hlengani Ringani, Madoda N'wa-George Nghunyule na Mkhondo Magezi Maluleke. Na n'wina va OPEN AIR MUSEUM, Muti wa vatsonga a mi vatsongo eka lava khensiwaka hikwalaho ka ku ndzi hlamusela hi vuenti hi ta muti wa vatsonga na ku ndzi jikajikisa ni vona matshamele ya leswi muti wa vatsonga wa xintu a wu ri xiswona. Ku dya i ku engeta.

INKOMU!!

ACKNOWLEDGEMENT

I thank Jehovah God, my heavenly father, who gave me sound health and kept my body, spirit and soul together.

I am very grateful to Dr. O.R. Chauke, my lecturer and supervisor in this study. He has been patient with me. He assisted me since the first day of my registration to study at the University of Limpopo to this very day of my essay writing. May your resourcefulness increase for many to draw lessons from you.

I am thankful to you my sister, Ednah Mhinga for sharing the knowledge of our language without conditions. May the God of heaven shower blessings upon you. Zitha Nelson Nkanyani, you are not the least among those that are acknowledged. We have been together travelling to attend classes from the very beginning. Travelling alone could have seemed a mammoth task for me.

Had it not been for you, Tsundzuka, my mother's last born son, I could have thrown the towel to learning long time ago. Your every time motivation about education, civilization and self-development encouraged me to refocus on books for learning. I am very grateful Mun'wanati

I am also grateful to you handsome Mulambya, Risimati Jimmy son of Sigagalala, of Jim, of Maganu. You supported me throughout my studies. May you not get weary of giving me support in the future.

My children, Sipho, Nkosana and Lulama, I am grateful to you. Your joking about my studies propelled me to continue learning.

I have not forgotten all about my parents who helped me open my eyes to books. I am thankful for the kind of parents you are, your good humor and the upbringing afforded to me was superb. What you taught me as a child enables me to fit perfectly in society and to live harmoniously with other people. I am also proud of my grand-parents who gave birth to you. May your life be long.

I am also grateful to all the people who helped me accomplish this essay. Participants being the following elderly people: Mthavini N'wa-Xipanere Ngoveni, Vusiwana Ednah

Maluleke, madumelani Dickson Muthati, Phephu N'wa- Ntsan'wisi Makasani, Topisa N'wa-Ngqeché Maluleke, Nyanisi N'wa-Hlengani Ringani, Madoda N'wa-Jojo Nghunyule, Mkhondo. Magezi Maluleke. The OPEN AIR MUSEUM, muti wa vatsonga, you are not the least amongst those that receive my gratitude as you explained and moved around showing me the set up of a traditional vatsonga home. Call again.

I THANK YOU

NKOMISO

Xitsalwana xa mina xi lavisisa ta masungulelo ya ndyangu hi ku kongomisa eka Vatsonga. Xitsalwana lexi xi ta kongomisa eka ku pimanyisa tindlela ta masungulelo ya ndyangu wa ndhavuko na ndyangu wa ximanguva lawa. Xitsalwana lexi xi ta lavisisa nkoka na maendlelo lawa vanhu va khale a va ma tirhisa leswaku va va na mindyangu leyi a yi tikomba yi tiyile. Hi xitsalwana lexi, ku nga andlariwa masungulo eka machudeni lama nkarhi lowu taka va nga ta tsakela ku lavisisa hi ta masungulelo ya ndyangu wa ndhavuko kumbe ndyangu wa ximanguva lawa va nga ma tirhisaka. Xi nga ha pfuna vahlayi xitsalwana lexi tani hi xipfuno xo languta kona loko va tshika va hlangana na mahlwehlwe etimhakenita mindyangu. Mpimanyiso lowu ndzi ta wu endla hi ku tirhisa maendlelo yo hloko hlisa laha ndzi nga ta vutisa swidyuhari swa khume-mbirhi, vakhalabye va ntsevu na vakhegula va ntsevu lava nga na ntokoto hi ta masungulelo ya mindyangu ya ndhavuko va tlhela va va na malembe ya makume ntlhanu-ntlhanu na ku ya ehenhla. Ndzavisiso lowu wu ta endliwa etindhawini ta ka Malamulele exifundzheni ntsongo xa Vhembe eka xifundzhankulu xa Limpopo.

ABSTRACT

My study investigates the establishment of a family institution with special reference to Vatsonga. The study will focus on comparing the traditional with modern ways of establishing a family institution. The study aims at investigating values and principles behind strong foundations upheld by old people regarding families. The study could lay a foundation for scholars' further investigative studies on establishment of African traditional families. The study will serve as a reference in times of family crisis for potential readers. It is going to employ a qualitative research approach where unstructured interviews will be used to engage participants with relevant information. The study will engage twelve participants (six male and six female) elderly people who have experience in traditional family establishment whose ages range from fifty-five and above. It will be conducted around Malamulele area in Vhembe District of Limpopo and it will be conducted in Xitsonga.

VUNDZENI

Ku nyiketa.....	i
Ku nkhensa.....	ii
Abstract.....	iv
NDZIMA YA N'WE.....	1
1.1 Manghenelo na nsusumeto.....	1
1.2. Xitatimendhe xa xiphiso.....	4
1.3. Xikongomelo xa ndzavisiso.....	7
1.4. Nkoka wa ndzavisiso	8
1.5 Maendlele ya ndzavisiso.....	8
1.5.1 Makunguhathelo ya ndzavisiso	9
1.5.2 Mahlawulelo ya valavisisiwa	9
1.5.3 Mahlengelletelo ya timhakambisi	9
1.5.3.1. Nhlokohliso.....	10
1.5.3.2. Ku hlengelela mahungu	10
1.6. Mitirho ya vulavisisi lebyi vumbaka vuxaka na dyondzo leyi.....	11
1.6.1. Nhlamuselo ya ndyangu	11
1.6.2. Ndyangu wa ndhavuko	13
1.6.3 Mavonele ya Mafrika hi ndyangu wa ndhavuko.....	14
1.6.4. Muxaka wa ndyangu wa ndhavuko wa Vatsonga	15
1.7. Nkatsakanyo wa tindzima ta xitsalwana	16
NDZIMA YA MBIRHI.....	18
Mavumbelo ya ndyangu hi nkarhi wa ndhavuko na nkarhi wa manguva lawa.....	18
2. Manghenelo	18
2.1. Tinhlamusele ta matheme	18
2.1.1. Ndyangu.....	18
2.1.2. Ndhavuko	21
2.1.4. Vatsonga	26
2.2. Tinxaka ta mindyangu leti nga ta langutisiwa eka ndzima leyi	27
2.2.1. Ndyangu wa vatswari vambirhi.....	27
2.2.2. Ndyangu wa xintu wa vatsonga.....	28
2.3. Tindlela ta masungulele ya ndyangu	28
2.3.1. Ku sungula ndyangu hi wexe	28

2.3.2.	Ku sungula ndyangu hi ku sindzisiwa.....	29
2.3.3.	Ku sungula ndyangu hi ku tshova rihlampfu.....	30
2.3.4.	Ku sungula ndyangu hi ku tlhakisana.....	31
2.4.	Nkatsakanyo wa ndzima.....	31
	NDZIMA YA NHARHU.....	32
3.1.	Rixaka ra Vatsonga.....	32
3.2.	Nhlamuselo ya marito ya nkoka.....	33
3.2.1.	Matshamelo na xiyimo xa mutiwa mutsonga.....	33
3.2.2.	Maakelo ya tindlu.....	35
3.2.2.1.	Maakelo ya tindlu ya Vatsonga ya manguva lawa.....	38
3.2.3.	Swingolongondzwana swa ndyangu wa ndhavuko wa Vatsonga.....	39
3.2.3.1.	Swingolongondzwana swa ndyangu wa manguva lawa wa Mutsonga	45
3.2.4.	Mahanyelo endyangwini wa ndhavuko.....	49
3.2.4.1.	Mahanyelo endyangwini wa Mutsonga wa manguva lawa.....	50
3.2.5.	Mafambiselo ya ndyangu wa ndhavuko.....	51
3.2.5.1.	Mafambiselo ya ndyangu wa manguva lawa ya Mutsonga.....	52
3.3.	Nkoka na ntirhowa swirho na nhloko ya ndyangu.....	53
3.3.1.	I mani a rhangelaka ndyangu ku sukela emasunguleni?.....	53
3.3.1.1.	I mani a rhangelaka ndyangu manguva lawa?.....	53
3.3.2.	Ndlela leyi tindlu a ti akisiwaka xiswona.....	54
3.3.3.	I mani a langutelaka tinhundzu ta ndyangu?.....	54
3.3.4.	I mani a hlohotela mahanyelo lamanene endyangwini?.....	55
3.3.5.	Nseketelo lowu lavekaka eka nuna nansati wa ku fambisa ndyangu.....	56
3.4.	Mavonele ya mulavisisi ya leswi nga onhaka ntsako endyangwini.....	57
3.5.	Nkatsakanyo wa ndzima.....	59
	NDZIMA YA MUNE.....	60
	Masungulelo ya ndyangu wa ndhavuko na ndyangu wa ximanguva lawa hi vavanuna na vavasati va vatsonga.....	60
4.1.	Manghenelo.....	60
4.2.	Nhlamuselo ya marito.....	60
4.2.1.	Vukhale.....	60
4.2.2.	Ngoma na vukhomba.....	60
4.2.3.	Ndzovolo.....	61
4.2.4.	Vukati.....	61

4.3. Maendlelo ya vukati bya xikongomelo bya ndhavuko na bya manguva lawa	62
4.3.1. Malembe ya ximfumo yo tekana	62
4.3.2. Ngoma ya xinuna na vukhomba tani hi vununa na vusati.....	63
4.3.3. Ndzovolo tani hi ndlela yo hlanganisa mindyangu mimbirhi	64
4.3.4. Ku tekana hi ku hetisisa xikongomelo xa vukati (xivongo).....	65
4.4. Leswi mulavisisi a vonaka swi ri swikongomelo leswi talaka ku fikeleriwa hi vukati bya Vatsonga.....	67
4.5. Nkatsakanyo wa ndzima	68
NDZIMA YA NTLHANU	69
Mahanyelo ma ndyangu lama languteriwaka eka nkarhi wa ndhavuko na nkarhi wa manguva lawa	69
5.1. Manghenelo	69
5.2. Nhlamuselo ya marito ya nkoka eka ndzima leyi	69
5.2.1. Nhlomi	69
5.2.2. Muteki	69
5.2.3. Vakon'wana	70
5.2.4. Maxaka.....	70
5.2.5. Ndyangu lowukulu	70
5.3. Ku xixima loku languteriwaka ka matitwelo na timfanelo ta van'wana endyangwini	71
5.3.1. Mahanyelo ya ndzhuti lama languteriwaka eka swirho leswin'wana swa ndyangu ku xixima muteki na nhlomi.....	71
5.3.2. Ku nghenelela ka mindyangu ya muteki namutekiwa eka vukati bya nuna na nsati.....	72
5.3.3. Leswi languteriwaka eka ndyangu, maxaka na vingi ku xixima vatekani.	72
5.4. Mavonelo ya mulavisisi ya swilo leswi khensekaka na leswi solekaka swo huma ehandle leswi nga endlaka leswaku ndyangu wu khomana kumbe wu hambana.	73
5.5. Nkatsakanyo wa ndzima	74
NDZIMA YA NTSEVU.....	75
6.1. Manghenelo	75
6.2 Ku songasonga xitsalwana	75
6.3. Tibuku leti tirhisiweke.....	76

NDZIMA YA N'WE

NDZIMA YA N'WE

1.1 Manghenelo na nsusumeto

Mulavisisi u susumetiwiile ku tsala xitsalwana lexi hi ku vona ku hahluka ka mindyangu, ku thalana na ku hela ka vukati exikarhi ka tinxaka ta vanhu vo tala ku katsa na le ka rixaka ra Vatsonga. Hikokwalaho ka ntlhonthlo lowu, mulavisisi u lava ku pimanyisa tindlela na maendlelo ya masungulele ya ndyangu wa ndhavuko na wa manguva lawa a karhi a kongomisa ngopfu eka rixaka ra Vatsonga. Timhaka ta ndyangu na ndyangu wa ndhavuko ti lavisisiwile ngopfu hi swidyondzeki swo hambanahambana. Xikombiso xin'wana xa swidyondzeki lexi tsaleke hi timhaka ta ndyangu na xivumbeko xa wona i Sharma (2013) loyi a tsaleke a ku: *The family is a basic unit of study in many medical and social disciplines*

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku timhaka ta ndyangu ta dyondziwa na ku lavisisiwa hi swiyenge swo tala. Ku ya hi ntshaho lowu ku kombisiwa leswaku ndyangu hi wona xiphemu xa masungulo xa tidyondzo ta swa vutshunguri na ta vaaki. Swin'wana swidyondzeki swi kombisa leswaku ntivomatimu ya mindyangu tani hi dyondzo leyi welaka ehansi ka dyondzontsongo ya ntivomatimu ya vaaki na tin'wana tidyondzo i dyondzo leyi lavisisiwaka ngopfu. Ku yisa mhaka leyi ya ndyangu emahlweni Sharma (2013) u ri:

The family is the basic unit of study in many social science disciplines, such as sociology, psychology, economics, anthropology, social psychiatry and social work

Mintshaho leyi mbirhi yi tiyisisa na ku kombisa vuxaka eka mhaka ya leswaku ndyangu i xiphemu xa masungulo lexi ku dyondziwaka na ku endliwa vulavisisi hi xona eka tidyondzo to hambanahambana. Ku ya hi vulavisisi lebyi nga endliwa hi ndyangu, vulavisisi byi kombisa leswaku a ku na ku twisisana loku fananaka mayelana na

nhlamuseloxidzi ya leswaku ndyangu i yini naswona, swi vula yini loko vanhu va ku hi ndyangu. Ku yisa emahlweni mhaka leyi ya ku pfumaleka ka nhlamuselo ya leswi ndyangu wu vulalaka swona ku tiyisiwa nakambe hi yena Sharma (2013) loko a ku:

Census definitions of family have varied from country to country and also from census to census within country. The word household has often been used as a replacement for family. Using the definition as “all people living in one household” may be erroneous as on one hand it may include people who do not share kinship, and on the other hand may exclude those kin members who are temporarily away.

Ku ya hi ntshaho lowu swa tikomba leswaku xiphiqo xi kona xa leswaku loko vanhu va vulavula hi ndyangu hi ntiyiso wa kona a swi tiveki leswaku va vula yini. Ntshaho lowu wu kombisa leswaku nhlamuselo ya ndyangu ya hambana ku ya hi matiko na ku ya hi tihlamuselo ta ku hlayiwa ka vanhu endzeni ka tiko rero. Nakambe rito leri va nge i muti ri pfa ri vuriwa hi ku hoxisa leswaku ri vula ndyangu. Loko ku tirhisiwa nhlamuselo ya leswaku ndyangu ku vuriwa vanhu hinkwavo lava tshamaka endhawini yin'we i xihoxo hikuva hi tlhelo rin'wana swi nga endleka leswaku vanhu va tshama endlwini yin'we kumbe endhawini yin'we kambe va nga ri maxaka. Nakambe swa endleka leswaku vanhu lava nga maxaka va kumeka va nga ri kona endhawini yin'we na lavan'wana hi nkarhi wo karhi.

Ku na swidyondzeki swo tala leswi endleke vulavisisi hi timhaka ta ndyangu na ndyangu wa ndhavuko leswi nga riki swa vantima va Afrika ntsena, kambe na swidyondzeki swa matiko lama nga ehandle ka Afrika swi endlile vulavisisi hi nhlokomhaka leyi. Ku nyika xikombiso hi mhaka ya vulavisisi lebyi hi kuma marito lama nga tsariwa eka phepha ra ndzavisiso lowu vitaniwaka *Article in communication research*, Brauner-Otto (2014) laha a nga tshaha a ku:

Social Scientists have struggled in their effort to define the multidimensional concept of family. Through her research, Jan Trost (1990) confirmed the overwhelming definitional dilemma experienced not only by family researchers but also by the general population.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku ku na ntlhotlho wa ku kuma nhlamuseloxidzi ya leswaku ndyangu i yini. Namuntlha mindyangu yi langutanile na xinghunghumani xa ku thalana na ku hahluka leswi nkarhi wun'wana swi nga endliwaka hi swivangelo swa leswi mindyangu ya manguva lawa yi sungurisiwaka xiswona. Ku ya hi swiviko leswi vikiwaka eka maphephahungu, xikombiso: phephahungu ra **Mail and Guardian** (19 May 2015) ri khumba timhaka ta ndyangu loko ri ku:

The number of marriage registered in South Africa has decreased every year since 2008... Back in 1950's Frank Sinatra sang about how love and marriage go together like horse and carriage, but nowadays, for some couples love seems to be able to get by pretty well on its own.

Mhaka leyi yi nyanyile ku tisa ntlhotlho eka mulavisisi ku lava ku ringeta ku endla ndzavisiso, a pimanyisa maendlelo na tindlela ta masungulelo ya xikhale ya ndyangu na ya manguva lawa ku lava ku twisisa leswi mindyangu ya khale a va yi sungurisa xiswona eka ndhavuko wa Vatsonga, leswi a swi endla leswaku va swi kota ku hanya swin'we ku fikela laha a va ya eku heleni ka vutomi bya vona bya laha misaveni va nga thalanangi.

1.2. Xitatimendhe xa xiphiso

Mulavisisi u xiyaxiyile eka matsalwa ya ririmi ra Xitsonga a kuma leswaku matsalwa ya ririmi ra Xitsonga ma kayivela lama vulavulaka hi ta masungulelelo ya ndyangu wa ndhavuko wa Vatsonga. Ehandle ka ntiyiso lowu nga kona wa leswaku ku endliwile milavisiso yo tala hi swidyondzeki swo hambana hi tlhelo ra ndyangu kumbe ndyangu wa wa ndhavuko, kun a nkayivelo wa matsalwa lama vulavulaka hi masungulelo ya mindyangu ya ndhavuko ya tinxaka ta vanhu van'wana vo fana na Maamerika, Maindiya na Machayina

Junod (1977) u tsarile swotala hi ta matshamele, mahanyele ni matirhele ya Vantima va Afrika wa Vuxa-Dzonga hi malembe ya va 1498 – 1652 laha Vatsonga na vona a va ri xiyenge xa Vantima lava a va ri kona hi malembe xidzana yalawa ya vukhume ntlhanu ku ya fika ka malembe xidzana ya vukhume nkombo. Junod u tsarile timhaka to hlaya ta Vantima lava, ku katsa ta vutomi bya vona bya siku na siku, ta switirho leswi a va swi tirhisa, ta tiyindlu leti a va ti aka, ta swiharhi leswi a va swi fuwa na ta leswi a va ambala swona. Mutsari a nga hlamuseli nchumu hi ta ku sungula ndyangu hambu leswi a tsaleke swo tala hi vona. Junod a nga hlamuseli leswaku mindyangu ya Vantima lava a yi sungurisiwa ku yini hi mikarhi leyi a yi boxeke.

Ku ya hi tsalwa ra Junod (1977) matimu ya Vantima va nkarhi walowo a va ma kuma hi ku hlamuseriwa hi milomo ya vanhu. A ku nga ri na tibuku leti tsariweke. Junod u kumile matimu yo tala eka vamixinari hi malembe ya 1560-1562 na vatluti va Maphutukezi hi malembe ya 1552-1647. Hi marito ya yena loko a hlamusela ta matshamelelo ya vantima va Afrika wa Vuxa-Dzonga Junod (1977:34) u te:

Leswi matshamele ya tinxaka-xaka leti
akeke eVutsonga bya namuntlha ma
kombaka leswaku Vahlengwe-
Xigombe, Vahlengwe-Madzive,
Vatshwa, Van'wanati-Vanyayi, va ka
Bila, Vahlave, Vadzonga, Vaxika,
Varonga ni van'wana va ha tshama
namuntlha laha va kombiweke kona
emapapileni ya khale, xana

matshamele ya tiko, mahanyele ya vanhu, matirhele ya tinxaka-xaka a ma ri wahi xana?

Leswi swa kombisa leswaku timhaka ta matshamelo, mahanyelo na matirhelo ya vanhu vantima vatsari va tsarile na ku tivutisa swivutiso va karhi va lava tihlamulo na ku lavisisa hi tona kambe mhaka ya leswaku ndyangu a wu tumbuluxisiwa ku yini a ku na nchumu wo khomeka lowu hlamuselaka maendlelo ya masungulelo ya wona hi ndlela ya ndhavuko wa Vatsonga. U tiyisisa mhaka leyi ndzi yi boxeka laha henhla, Junod (1977:37) hi ku tsala mitirho ya vavanuna na vavasati a ku:

Vafundhisi va Rhoma va kumile leswaku vavanuna a va nga rimi masimu kumbe ku byala timbewu; a wu ri ntirho wa vavasati, wo tika swinene. Vavanuna a va nga yi ematini, kambe a ku ri ni ku hambana ka ntirho wa wanuna ni ntirho wa wansati tani hi namuntlha. Ntirho wa vavanuna a wu ri kona. Hi vona lava a va hlayisa tihomu; hi vona kambe lava a va hlota swihari ni swivandzana.

Mhaka leyi ya ha tiyisisa leswaku Junod u tsarile swo tala hi Vantima leswi katsaka mitirho ya vavanuna na vavasati. U tsarile nakambe hi ta vukati laha a nga khumba na timhaka ta tshengwe. Ku yisa emahlweni timhaka leti Junod (1977: 37) u te:

Matshengwe a ma ri kona. Wanuna a a swi kota ku teka vasati vanyingi...Nuna un'we a nga teka vasati vanyingi; leswi yirisiwaka i vukati bya tatana ni n'wana, ni bya vamakwavo va xisati ni va xinuna

Marito lawa ya kombisa leswaku vuxokoxoko byo tala Junod u byi nyikile hi ta Vantima kambe mhaka ya nkoka leyi kayivelaka i ya ta masunguleleo ya ndyangu eka tsalwa leri. Ku ya hi tsalwa ra Junod (1977) matimu ya Vantima va nkarhi walowo a va ma kuma hi ku hlamuseriwa hi milomo hi vanhu. Mathebula (2013: 9-10) loko a hlamusela hi timhaka ta rixaka ra Vatsonga u ri:

The greatest concentration of the Tsonga people is in southern Mozambican province of Gaza, Maputsu (Maputo) and Nyembane (Inhambane) and there are smaller pockets of them in Manica and Sofala....The name of people is actually Vatsonga(pronouncedBatsonga)...They practice circumcision of both sexes with that of males being called ngomaor madlala whilethe female one is called vukhomba or vukhoba...The language of the Tsonga people is called Xitsonga...The attire includes tinjhovo for men, made from animal hide and xibelani or dovani for female members, which is made from ordinary cloth and often wrapped with linen called nceka (singular) or minceka (plural).

Eka ntshaho lowu, Mathebula u tsarile na ku humesa vuxokoxoko byo tala bya leswaku Vatsonga i vanhu lava vitanisiwaka ku yini naswona ririmi ra vona ri vuriwa yini. U hlamusela na hi ta ngoma ya vona, maambalele ya vona, tinsimu na micino ya vona, tshengwe na mavito ya vafumi va miganga na tiko. Na yena a nga hlamuselangi eka tsalwa ra yena hi ta matimu ya masungulele ya ndyangu wa ndhavuko wa Vatsonga eka buku leya matimu ya Vatsonga a yi tsaleke.

Nhlohlotelolo wun'wana wu tisiwile eka mulavisisi hi Jacques (1938:3) loko a te:

N'wina vatswari dyondzisani vana va n'wina exivongo xa ka n'wina. N'wina lava nga dyondza, hlayani swivongo hambani swa van'wana, xi nga ri xa ka n'wina ntsena. Mi ta kuma kona swotala swo saseka, hambani hi tlhelo ra vutlhokovetseri, hambani hi tlhelo ra matimu ya rixaka ra Machangana.

Eka buku ya yena, Jacques u hlohlotela vatswari leswaku va dyondzisa vana va vona ku hlaya swivongo swa vona na ku tiva tinyimba ta ka vona. Swi le rivaleni leswaku n'wana loko a fanele a tiva xivongo xa yena u fanele a sungula hi ku tiva vatswari va yena a tlhela a tiva na ndyangu lowu a nga velekiwa eka vona. Sweswo swi khulela gondzo lerinene ra ku tiva xivongo.

Ndzavisiso lowu wu lava ku paluxa hi vuenti masungulelo ya ndyangu wa xintu lama nga le ku nyamalaleni siku na siku. Swi le rivaleni leswaku eka matsalwa lama mulavisisi a ma boxeke laha henhla a ku na laha hi kumaka mhaka ya leswaku ndyangu wa ndhavuko wa Vatsonga wu sungurisiwa ku yini. Mhaka ya ku pfumaleka ka matsalwa lawa ya masungulelo ya ndyangu wa ndhavuko wa Vatsonga hi yona yi nga tisa ntlhotlho eka mulavisisi ku endla ndzavisiso lowu. Mulavisisi u tsakela ku ringeta ku hoxa voko na yena hi ku lava ku xopaxopa leswi khale Vatsonga a va wu sungurisa xiswona ndyangu lowu a wu tshama swin'we swirhalanganyo swi ri kona kambe wu nga hahluki a karhi a pimanyisa na leswi masiku lawa Vatsonga va sungurisaka xiswona ndyangu.

1.3. Xikongomelo xa ndzavisiso

1.3.1. Xikongomelonkulu

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku lavisisa hi ta masungulelo ya ndyangu wa ndhavuko emigangeni ya Vatsonga va le tindhawini ta ka Malamulele mulavisisi a karhi a pimanyisa na masungulelo ya ndyangu ya masiku ya namuntlha.

1.3.2. Swikongomelontsongo

- Ku lavisisa maendlelo na tindlela ta xikhale ta masungulelo ya ndyangu.
- Ku languta tindlela na maendlelo ya manguva lawa ya masungulele ya ndyangu.
- Ku pimanyisa tindlela na maendlelo ya xikhale na ya manguva lawa ya masungulele ya ndyangu.
- Ku kuma vutivi hi masungulelo ya xikhale ya mindyangu lama a ma tirhisiwa leswaku ku hlayisiwa ndhavuko, mikhuva na mitolovelo ya Vatsonga.

1.4. Nkoka wa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu na nkoka eka machudeni, vatsari va tibuku, vahlayi, mindyangu na rixaka ra Vatsonga hi ku angarhela. Mulavisisi u tshemba leswaku ndzavisiso lowu wu ta andlala masungulo ya milavisiso leyi nga ta endliwa hi machudeni lama nga ta endla vulavisisi bya matimu ya ndyangu ya ndhavuko wa Vatsonga. Ndzavisiso lowu wu ta tisa swintshunxo eka swiphiso kumbe swirhalanganyi leswi yelanaka ni masimekelo ya ndyangu tanihiloko Mbiti (1969) a ku: "Africans in moments of crisis, often revert to traditional approach"

Mulavisisi u tshemba na leswaku ndzavisiso lowu wu ta vuyisela vutitivi, vutinyungubyisi, na vutitshembi eka Vatsonga lava va pfumalaka vutivi hi ta masungulele ya ndyangu wa ndhavuko wa Vatsonga.

1.5 Maendlele ya ndzavisiso

Maendlelo ya ndzavisiso ya kongomisa eka tindlela ta ku kuma, ku hlengeleta na ku xopaxopa mahungu lama nga ta paluxa nkunguhato hinkwawo wa leswi ndzavisiso wu nga ta fambisa xiswona. Ndzavisiso lowu wu ta va wa maendlelo ya nkoka laha mulavisisi a nga ta tirhisa na maendlelo ya mianakanyo hi mavonelo ya ndzavisiso

lowu. Mavonelo ya mulavisisi ya ta pfuna ku hlengeleta mahungu na vuxokoxoko bya leswi a nga ta swi kuma. Kasi maendlelo lawa ya nkoka a ya lavi tinhlayo kumbe vuxokoxoko bya tinhlayo byo enta, kambe ya lava ku andlala mahungu lama ma nga ta kumeka hi ndlela yo twisiseka eka vahlayi.

1.5.1 Makunguhatelo ya ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu ta tirhisa makunguhatelo ya ku famba ya lavisisa mahungu lama vuriwaka malavisiselo ya maendlelo ya ku hlorisisa timhaka (exploratory research design). Mulavisisi u ta tirhisa maendlelo lawa hi leswi ku nga na ku pfumaleka ka vulavisisi bya Xitsonga bya mpimanyiso wa masungulelo ya ndyangu wa ndhavuko na ndyangu wa ximanguva lawa.

1.5.2 Mahlawulelo ya valavisisiwa

Mulavisisi u ta kuma vatekaxiave va khumembirhi eku humeleriseni ka ndzavisiso lowu etindhawini ta ka Malamulele laha Vatsonga va kumekaka hi xitalo. Ndzavisiso lowu wu ta kongomisa eka vakhegula va ntsevu na vakhalabye va ntsevu, va malembe ya makumentlhanuntlhanu ku ya ehenhla lava nga na vutivi na ntokoko wa masungulelo ya ndyangu wa ndhavuko wa Vatsonga. Ndlela leyi ya mahlawulele yi vuriwa *Purposive sampling*. Ku ya hi Levy (2008):

Purposive sampling signifies that one sees sampling as a series of strategic choices about whom, where, and how one does one's research.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku mahlawulelo ya vatekaxiave ya muxaka lowu i maendlelo lama tirhisiwaka ku hlawula vanhu lava nga ta teka xiave ku kuma leswaku i vamani, i va le kwihi na leswaku va na ntokoto na vutivi hi ta nhlokomhaka leyi lavisisiwaka na leswaku va kumeka loko mulavisisi a endla vulavisisi bya yena.

1.5.3 Mahlengeletelo ya timhakambisi

Mulavisisi u ta tirhisa maendlelo ya nhloko hliso ku hlengeleta mahungu eka vakhegula na vakhalabye va le tindhawini ta ka Mhinga eka Malamulele, exifundhenintsongo xa Vhembe eka xifundhankulu xa Limpopo kwala Afrika-Dzonga.

Lava nga ta tekaxiave eka mahlengeletelo ya timhakambisi hi lava va faneleke va ri na malembe lawa ya nga ehenhla ka makumentlhanuntlhanu, va tlhela va ri lava nga na ntokoto wa masungulelo ya ndyangu wa ndhavuko wa Vatsonga. Nhlokohliso i maendlelo ya ku hlamulana ka muvutisi na muvutisiwa wa swivutiso. Maendlelo lawa ma kahle hi leswi ma pfumelelaka vanhu ku vulavula va langutanile. Nhlokohliso lowu wu ta tirhisa ririmi ra Xitsonga laha leswi swi nga ta hlamuriwa swi nga ta tsariwa eka buku ya tinoto. Xitekamarito na xona xi ta tirhisiwa ku hlayisa yin'wana ya mimbhurisano leyi nga ta va kona. Eku heteleleni mahungu lama nga hlengeletwa ma ta xopaxopiwa.

1.5.3.1. Nhlokohliso

Kvale (1996: 174) u hlamusela nhlokohliso hi ndlela leyi:

An interview is a conversation whose purpose is to gather descriptions of the life world of the interviewee.

Lawa i maendlelo ya ku hlengeleta mahungu ku ya hi mahlamuselelo ya vatekaxiave hi ku va vutisa swivutiso mi langutanile mi nga fularhelanangi. Eka maendlelo lawa mulavisisi u ta hloko hlisa vanhu hi ku tirhisa nhlokohliso wo ka wu nga kunguhatiwangi (*unstructured interview*) va karhi va hlamula ku ya hi leswi lavekaka. Leswi swi vula ndlela ya ku vulavurisana ka vanhu lava nga na vuxaka byo karhi va langutanile hikokwalaho ka xikongomelo xa mhaka yo karhi. Ku kombisiwa leswi maendlelo ya nhlokohliso ma endlaka muhloko hlisiwa a va xiswona hi Berg (2007: 96) loko a ku:

Interviews enable interviewees to speak in their own voice and express their own thoughts and feelings.

Mulavisisi u hlawurile maendlelo lawa ya nhlokohliso hi leswi ma endlaka muhloko hlisiwa a ntshunxeka ku vulavula hi rito ra yena, a humesela ehandle matitwele na miehleketo ya yena.

1.5.3.2. Ku hlengeleta mahungu

Eka ndzavisiso lowu, mulavisisi u ta tlhela a kuma vuxokoxoko mayelana na nhlokomhaka hi ku hlengeleta mahungu lama a nga ta ma kuma eka tibuku ta le layiburari, tidisethexini ta swidyondzeki swin'wana, maphephahungu, tiatikili na timagazini.

1.6. Mitirho ya vulavisisi lebyi vumbaka vuxaka na dyondzo leyi

Ndzavisiso lowu wu ta kongomisa eka matsalwa lama nga langutisisiwa hi mulavisisi mayelana na ndyangu kumbe ndyangu wa ndhavuko ku ya hi tindhawu na swidyondzeki swo hambana swa matiko. Mulavisisi u ta sungula hi nhlamuselo ya ndyangu ku ya hi tindhawu na matiko. U ta tlhela a langutisa leswi tsalwa rin'wana ra xidyondzeki xa matiko manw'ana ya misava ri vulaka swona hi ndyangu wa ndhavuko. A swi heleli kwalaho, kambe u ta tlhela a langutisa mavonele ya swin'wana swa swidyondzeki swa Afrika leswi swi vulaka swona hi ndyangu. Hi marito man'wana hi nga vula leswaku hi ta tlhela hi ya langutisa tsalwa ra Xitsonga leri humesaka muxaka wa ndyangu wa ndhavuko wa Vatsonga ra Masungi M'fana ka Maxele.

1.6.1. Nhlamuselo ya ndyangu

Nhlamuselo yo angarhela ya ndyangu a yi ta lava leswaku yi vula nchumu lowu fanaka eka swiyimo swo hambanahambana na le ka mindhavuko ya vanhu vo hambana hinkwavo, kambe a swi olovi ku kuma nhlamuselo leyi fanaka hikuva vanhu ku ya hi matiko, tindhawu na mindhavuko ya vona na tipolotiki va na leswi ndyangu wu vulaka swona eka vona. Xin'wana xidyondzeki, Sabourin (2003:35), xi hlamusela ndyangu hi ndlela leyi:

The family is an agent of socialization,
performing the tasks necessary to
develop children.

Nhlamuselo leyi yi kombisa ndyangu tani hi nchumu lowu tirhisiwaka xitirhisiwa leswaku vanhu va hlangana kona na ku hanya swin'we leswaku va kota ku endla mitirho leyi nga fanela ku kurisa vana. Mhaka yin'wana a yi kombisaka Sabourin (2003:32) hi ndyangu yi ri:

A family is a set of relationships determined by biology, adoption, marriage, and in some societies, social designation, and existing even in the absence of contact or affective involvement, and, in some cases, even after death of certain members.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku, ndyangu wu vumbiwa hi swigavagava swa vuxaka lebyi vaka kona hi ku velekiwa, ku hlayisiwa, vukati, hi tlhelo rin'wana nakambe vuxaka lebyi bya va kona nkarhi wun'wana ku ri hava ku hlangana ka nyama kumbe ku rhandzana ka swa vukati, Eka swiyimo swin'wana vuxaka bya xindyangu byi sala byi va kona na loko swirho swin'wana swa ndyangu swi hundzile emisaveni. Nakambe Xidyondzeki Sharma (2013) xi ri:

The meaning of the term family also depends on whether it is being interpreted in a social, biological, cultural or statistical sense.

Leswi swi kombisa na ku tiyisisa leswaku a yi kona nhlamuseloxidzi leyi vanhu hinkwavo va twananaka eka yona ya ku hlamusela ndyangu, kambe nhlamuselo yi nga ya hi ku munhu u yimile eka tlhelo muni ra dyondzo leyi a lavaka ku hlamusela ndyangu hi yona.

Xin'wana xidyondzeki, Desai (1994) xi tlhela xi tiyisa mhaka ya nhlamuselo ya ndyangu hi mavonelo ya xona loko xi ku:

A family is a unit of two or more persons united by marriage, blood, adoption or consensual union in general constituting a single household interacting and communicating with each other.

Leswi swa ha vula leswaku ndyangu i vun'we bya vanhu vambirhi kumbe vanhu vo hundza vambirhi lava hlanganisiwaka hi vukati, ngati kumbe vun'we bya ntwananowo

vumba muti swin'we laha mi fambelanaka na ku vulavurisana swin'we. Marhanele na Bila (2016) na vona va hlamusela ndyangu hi ndlela leyi:

Muti, rivala ra le mutini, yindlu leyi eka
yona ku tshamaka nuna na
nsati...swirho swa muti hi ku angarhela.

Nhlamuselo leyi na yona yi komba swilo swo hambana kambe swi karhi swi fambelana ya leswi Vatsonga loko va ku ndyangu va vulaka swona. Hi ku kongomisa eka xitsalwana lexi nhlamuselo ya ndyangu yi nga kongomisa eka rito muti ku nga ri rivala.

1.6.2. Ndyangu wa ndhavuko

Timhaka ta ndyangu wa ndhavuko ti tsariwile hi Coontz (1992) loko a ku:

Throughout most of America's history,
most traditional families consisted of a
breadwinner husband and homemaker
wife.

Leswi kombisaka leswaku ku ya hi matimu ya xiAmerika ya ndyangu wa ndhavuko, wanuna hi yena a fanele ku tirhela ndyanguwa yena na ku vona leswaku swakudya swi kona endyangwini, kasi wansati a fanele ku tshama a hlayisa muti a nga tirhi.

Eka buku ya yena, *the way we never were*, Coontz (1992) u hlamusela leswi landzelaka hi ndyangu wa ndhavuko:

The role of wives was to assist their
husbands within the home, both keeping
house and raising children.

Ntshaho lowu wu kombisa na ku seketela leswi mitirho ya vavasati na vavanuna eka ndyangu wa khale wa xiAmerika loko ku nga se fika ku cinca a ku ri xiswona. Buku ya yena yi hlamusela swikombiso swa kahle swa nkarhi wa khale leswi nga hundzuka

hikwalaho ka ku cinca ka matimu na ndhavuko wa vanhu. Laha ahlamusela hi malembe xidzana mambirhi ya vutomi bya ndyangu wa vanhu va Amerika.

Coontz u ya emahlweni a kombisa leswaku ku na swo tala leswi nga hundzuka eka ndhavuko wa vanhu va Amerika. Vanhu a va ha endli swona leswi ekusunguleni a va endlisa swona. Xik. Vavasati a va nga tirhi khale, a va tshama emakaya va kurisa vana. Vavanuna a va ri vona va tirhelaka mindyangu ya vona kambe hikwalaho ka xiyimo xa ikhonomi, vavanuna na vavasati va phikizana hi ku ya emitirhweni. Coontz (1992) u ri:

The 19th century brought about a number of important changes to the family. In the first half of the century, married women began to have property rights through the Married Women's Property Acts which began to be enacted in 1839.

Coontz a langutisa swivumbeko swimbirhi swa ndyangu wa xiAmerika hitlhelo ra matimu, ndhavuko, xiikhonomi na vundzeni bya filosofi ya xisoxalisi. Eka buku ya yena u langutisisa muxaka wa ndyangu wa ndhavuko na muxaka wa ndyangu wa manguva lawa, a komba leswi nga antswisiwa, leswi nga onhaka na leswo saseka leswi ku cinca ku suka eka ndyangu wa ndhavuko ku ya eka ndyangu wa manguva lawa ku nga swi tisa eka vutomi bya namuntlha.

1.6.3 Mavonele ya Mafrika hi ndyangu wa ndhavuko

Ku cinca eka mahanyelo ya ndhavuko wa vanhu ku xiyaxiyiwile hi vatsari va tibuku vo tala. Xikombiso, Mbiti (1969:228) u swi veka hi ndlela leyi:

The changes have disturbed traditional solidarity, leaving and increasing number of African people with little or no foundation

Nhlamuselo ya ntshaho lowu yi vula leswaku ku cinca ku kavanyetile vun'we bya ndhavuko, ku sala ku engeteleka ka nhlayo ya vantima lava nga riki na vutitshembi. K Adebuso (2001:5) yena u kombisa ta muti hi ndlela leyi a ku:

The main feature and characteristic of African household is mostly rural, patriarchal, hierarchical, polygamous and open to kinship networks that attach substantial importance to continuation of lineage.

Leswi swi vula leswaku xihlawulekisi lexikulu xa muti wa Vantima i ngopfungopfu xikaya, vukulumba na ku rhangeriwa hi vanhu va xinuna, tshengwe na ku pfuleka ka maxaka yo tala, lama tekaka vavasati ku yisa xivongo emahlweni yi ri yona mhaka ya nkoka.

1.6.4. Muxaka wa ndyangu wa ndhavuko wa Vatsonga

Eka buku ya yena ya Masungi M'fana ka Maxele, Ntsan'wisi (1954) u kombisa matshamelo ya muxaka wa ndyangu wa ndhavuko wa Vatsonga. Eka rin'wana ra tindzima ta yena, Ntsan'wisi (1954:7) u te:

Emutini wa le kusuhi ka nambu wa Mude, etikweni ra ka Nkuna-Mavutana leri fumiwaka hi hosi Muhlava, vusiku hinkwabyo a ku pfurha ndzilo exitsumbeni xin'wana. A ku xuxa kona vatswatsi va muti ni swikoxa swa le kusuhi...Xikoxa xin'wana xona a xi ri kusuhi ni ndzilo xi nyekisile n'wandhindhana xi fayetela mataya lawa a ya lo xalala ni nsomo wa nguvu. Van'wana a va khohlola va tswhutela

swikhohlola enkumeni va swi funengeta
hi nkuma, va ntsetela marhi lahaya
kusuhi ka makhuwana ya mati lawa a
ya vekiwile kwalaha xitsumbeni.

Matshamelo lawa ya swilo endyangwini lowu i ya muxaka wa ndhavuko wa Vatsonga; laha a ku tshamiwa ndhawu yin'we vatswatsi na swikoxa va karhi va xuxa swin'we. Ku tshiverwa mindzilo eswitsumbeni, ku orhiwa ndzilo byi ko byi va vusiku, tihunyi ti karhi ti humesa nkuma lowu loko va tswhutela marhi ya xinefu a va seletela hi wona. Hambiloko matshamelo lawa ma hlamusseriwile hi vuxokoxoko a kuna laha ku nyikiwaka hi vuenti masungulelo xidzi ya ndyangu wa ndhavuko. Kova na laha hi nga kotaka ku swi vona leswaku i vamani a va fanele va lavela jaha nsati, naswona i vamani lava a va fanele va lovolela jaha nsati. Hi ku hlamusela maendlelo lawa u tsarile eka buku ya yena Ntsan'wisi (1954: 67) a ku:

U te Masungi a nga si tlhelela eVila-
Vila, vatswari va yena va n'wi vitana
endlwini va n'wi tsundzuxa leswaku u
fanela a tilavela nhwana. Maxele a vula
leswaku u ta n'wi lovota. Kutani mana
wa yena a sungula ku hlaya mavito ya
vanhwanyana lavanene hi nongonoko
wa vona.

Muxaka lowu wa ndyangu/ muti wu seketeriwa hi Xikotikoti wa Matshotsho (1970). Na kona endzeni ka matsalwa lama a ku na vuxokoxoko byo tala hi ta masungulelo ya ndyangu wa ndhavuko. Hikokwalaho mulavisisi a kumaka ntlhotlho wa ku va alavisisa ta masungulelo ya ndyangu wa ndhavuko.

1.7. Nkatsakanyo wa tindzima ta xitsalwana

Xitsalwana lexi xi na tindzima ta ntsevu leti nyikaka vuxokoxoko lebyi landzelaka ku ya hi tindzima, Ndzima ya 1: Manghenelo, nsusumeto, xitatimende xa xiphiqu, xikongomelo, nkoka, maendlelo ya ndzavisiso na mitirho ya vulavisisi lebyi nga

endliwa. Ndzima ya 3: Xivumbeko xo sungula xa matshamelo ya ndyangu. Ndzima ya 4: Masungulelo ya ndyangu wa ndhavuko na ndyangu wa ximanguva lawa hi vavanuna na vavasati va Vatsonga. Ndzima ya 5: Mahanyelo ma ndyangu lama languteriwaka eka nkarhi wa ndhavuko na nkarhi wa manguva lawa. Ndzima ya 6: Ku songasonga xitsalwana na tibuku leti nga tirhisiwa

NDZIMA YA MBIRHI

Mavumbelo ya ndyangu hi nkarhi wa ndhavuko na nkarhi wa manguva lawa.

2. Manghenelo

Ndyangu wu na xivumbeko lexi languteriwaka ku va na xona leswaku wu ringanela ku vuriwa ndyangu. Eka ndzima leyi hi ta langutisa tihlamuselo ta marito ya nkoka lama nga ta tirhisiwa eka ndzima leyi, hi langutisa xivumbeko na tinxaka ta mindyangu na mavonelo ya mulavisisi ya masungulelo ya ndyangu.

2.1. Tinhlamusele ta matheme

Eka xitsalwana lexi, ndzi vona swi fanerile ku va ndzi andlala no hlamusela matheme/marito lama khumbekaka eka ndzavisiso lowu leswaku ku twisisa hungu ra xitsalwana ku ta olova. Matheme/marito lama landzelaka ma ta hlamuseriwa: Ndyangu, ndhavuko, ndyangu wa ndhavuko, Vatsonga.

2.1.1. Ndyangu

Hi mayelano na ndyangu xidyondzeki Rissman (2012:235) xi hlamusela mhaka leyi:

A family is a group of people who care for each other.

Nhlamuselo ya ndyangu ku ya hi Rissman yi kombisa leswaku ndyangu i ntlawa wa vanhu lowu hlayisanaka. Corbett (2004:3) yena u hlamusela ndyangu hi ndlela leyi:

A family is a unit of people connected by natural genealogical links (most basically and ideally consisting of a father and mother with their children) or in a means which morally and legally replicates these natural genealogical links, such as through adoption

Nhlamuselo leyi yi kombisa ndyangu tani hi vun'we bya vanhu, vun'we lebyi hlanganisiwaka hi ntambu ya ntumbuluko wa ku suka eka vatswari van'we, laha ku nga na manana na tatana na vana lava nga va ngati kumbe vana lava naga riki va ngati.

Ku na tinhlamuselo to hambanahambana ta ndyangu ku ya hi swidyondzeki na valavisisis va ta mindyangu. Swidyondzeki swi ringetile ku lava ku hlamusela ndyangu ku sukela eka ku kongomisa eka ndhavuko wo karhi ku ya eka mindhavuko yo hambana. Matsalwa yo hambana ya hlamusela ndyangu hi ndlela yo hambana. Nhlamuselo ya ndyangu ya hundzuka evanhwini ku ya hi ndhawu na nkarhi. Xikombiso, leswi munhu a tiva ndyangu wu ri xiswona loko a ri na malembe ma khume swi hambanile swinene na leswi a nga hlamuserisaka xiswona ndyangu loko a ri na makume nkombo wa malembe. Ku velekiwa ka vanhu, mafu na ku thalana, hi swona swi ri swoxe swi nga hundzuluxa mavonele ya munhu ya ku hlamusela leswaku ndyangu i yini. Nhlamuselo yin'wana ya ndyangu ku ya hi U S Census Bureau 2008 hi yi ri:

A family includes a householder and one or more people living in the same household who are related to the householder by birth, marriage, or adoption. All people in a household who are related to the householder are regarded as members of his or her family.

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku ndyangu wu katsa n'wini wa muti na munhu un'we kumbe vanhu votala lava tshamaka eka muti wun'we lava nga na vuxaka na n'wini wa muti hi ku tswariwa, vuxaka hi vukati kumbe vuxaka hi ndlela yo hlayisiwa. Vanhu hinkwavo lava nga ni vuxaka na n'wini wa muti walowo va tekiwa tani hi swirho swa ndyangu wa yena. Mavonele manharhu ya ndyangu ku ya hi U.S Supreme Court ya ri:

A traditional 'nuclear family' of two parents and their children, and when the parents are presumed to be acting in the

best interest of their children. In such a family, there is no need to give children their own voice – even when parents do such things as institutionalize their children;

Leswi swi hlamuselaka leswaku ndyangu lowuntsongo wa ndhavuko wa masungulo wu na vatswari vambirhi na vana va vona. Hi laha vatswari va endlaka hi matimba ku tikarhatela ku hlayisa vana va vona. Eka mindyangu yo tano, vana a va na rito – vatswari va hlayisa vana ku fika laha vana va vona va nga swi kotiki ku tihanyela swa vona handle ka ku landzelela milawu ya vatswari va vona. Alias (2009:7) u kombisa leswaku U.S. Supreme Court yi ri:

An extended – kind model of family made up of a community of parents, siblings, grandparents and their relatives which should be recognized as a primary family, even if the blood-ties are not as strong as a nuclear family.

Ku hlamuseriwa na leswaku muxaka wa ndyangu lowu ndlandlamukeke wu vumbiwile hi ntlawa wa vanhu votala lava nga vatswari, vamakwavo, vakokwana va xinuna na vaxisati na maxaka ya vona lava fanelaka ku tekiwa tani hi ndyangu wo sungula hambi loko va nga ri na vuxaka byo tiya bya ngati ku fana na ndyangu wa vatswari na vana ntsena. U yisa emahlweni Alias (2009: 7) a ku:

An individualist model where family members are fairly autonomous and that individuality should be respected.

Ku yisa emahlweni nhlamuselo leyi yi boxa muxaka wa ndyangu wa munhu a ri yexe, hi laha swirho swa ndyangu swi tiyimelaka hi swoxe na ku tifuma na leswaku ku hambana ka vumunhu bya vanhu ku fanele ku xiximiwa. Nhlamuselo yin'wana ya ndyangu ku ya hi 1970s Long Island, New York housing code yi ri:

One or more person related by blood, adoption or marriage, living and cooking

together as a single housekeeping unit,
exclusive of household servants.

Leswi hlamuselaka leswaku munhu kumbe vanhu votala lava nga na vuxaka bya ngati, byo hlayisiwa kumbe bya vukati, lava tshamaka swin'we na ku sweka swin'we tani hi muti wun'we, ku nga katsiwi lava nga vatirheli va muti. Nhlamuselo yin'wana ya ndyangu ku ya hi statistics Canada (2016):

Now-married couple, a common-law couple or a lone-parent with a child or youth who is under the age of 25 and who does not have his or her own spouse or child living in the household.

Laha ku hlamuseriwa leswaku vanhu vambirhi va nga tekana hi nawu wa xintu kumbe mutswari wun'we la nga na n'wana kumbe muntswha la nga hansi ka malembe ya 25 naswona a ri hava nuna, nsati kumbe n'wana wa yena. Nhlamuselo yin'wana ya ndyangu ku ya hi khabinete ya Netherlands (2016):

A social unit where one or more children are being cared for and /or brought up.

Laha ku hlamuseriwa leswaku ndyangu i ndhawu ya vun'we bya vanhu laha n'wana kumbe vana va hlayisiwaka kona naswona kumbe laha va kurisiwaka kona. Ku ya hi tinhlamuselo hinkwato leti hi kuma leswaku endyangwini ku na vatswari na vana, laha vana va nga na ntirho wo dyondzisa vana mahanyelo na ku va endlela ndhawu yo hlayiseka na ku va phamela.

2.1.2. Ndhavuko

Crystal (1992:356) u hlamusela ndhavuko hi ndlela leyi: "Tradition is meant to refer to the set of attitudes, procedure and characteristics" Nhlamuselo ya Crystal yi komba leswaku ndhavuko wu kongomisa ngopfu eka nkatsakanyo wa maendlelo na mahanyelo, nkucetelo wa mbangu na swihlawulekiso swa vanhu valavo. Rito lera ndhavuko irito leri nga hlamuseriwa hi swidyondzeki swotala ku ya hi ku hambanahambana ka swona. Ri hlamuseleka kahle loko ri katsiwa na mfuwo (culture). Hambani leswi ku nga na ku twisisa ko hambana hi rito leri, swidyondzeki swo hambana

swi na mahlamuselele yo yelana hi marito lawa ya ndhavuko na mfuwo (tradition and culture). Xikombiso, Funk na Wagnalls (1968:1330) na vona va seketela leswi vulaka hi Crystal loko va ku:

Tradition ... the transmission of knowledge, opinions, doctrines, customs, practice, etc from generation to generation, originally by words of mouth and by examples or that which is transmitted, a body of beliefs and usages handed down from generation to generation also any particular story beliefs or usages so handed down, hence remembrance or recollection existing...

Ku ya hi lavambirhi swi komba swinene leswaku ndhavuko i ku hundziseriwa ka nkatsakanyo wa vutivi, mavonele ya swilo/ maehleketele, milawu na swiyila, mintolovelo, mikhuva na swilo swa mahanyelo yo hambana hambana ya vanhu ku suka eka rixaka rin'wana ku ya eka rin'wana. Leswi swi swi nga endliwa hi ku tirhisa marito ya nomo kumbe maendlele man'wana lawa rixaka rero ri ma tirhisaka. Mindhavuko yi hambanile ku ya hi vanhu leswi va nga hambanisa swona. Ku ya hi Giddens (1989:31) u ri:

Tradition refers to the way members of a society or group within a society, including how they dress, their marriage customs and their religious ceremonies.

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku ndhavuko wu nga ha vula ndlela leyi swirho kumbe vanhu va ntlawa wo karhi wu ambalaka ha kona, wu tekanaka ha kona na mitolovelo na vukhongereri bya vona. Ferrante (2000:85) yena u hlamusela ndhavuko a ku:

Tradition is the way of life especially general customs and beliefs of a particular group of people at a particular time.

Laha ku hlamuseriwa leswaku ndhavuko i ndlela leyi vanhu va hanyaka hi yona ngopfu ngopfu mitolovelo and ku pfumela ka vanhu va ntlawa wo karhi eka nkarhi wo

karhi. Ndhavuko wu vumbiwa hi maendlelo ya mfuwo lama nga va kona nkarhi wo leha ku hundza hi mikarhi na tinxaka to tala leti nga hundza. Mfuwo i xiphemu xa ndhavuko hikuva ku ya hi swidyondzeki swo hambana hi tindlela leti landzelaka. Myburgh (1985:4) u hlamusela mfuwo loko a ku:

A culture may be seen as the language of the characteristics material and non-material phenomena produced by people when they adapt themselves to their environment and vice versa, environment being understood in its widest sense.

Laha Myburgh u kombisa leswaku mfuwo wu languteka tani hi ririmi ra mativonakiselo kumbe matikombiselo ya vanhu va rixaka ro karhi loko va lava ku tihlanganisa na mbangu lowu va kumekaka eka wona. Kasi Levitas (1983:17) u hlamusela mfuwo hi ndlela leyi:

Culture determines the behavior of people in society. It is the force that motivates people to act the way they do, and consequently it determines relationships between people and the environment, and between people and the super natural

Nhlamuselo leyi yi komba leswaku mfuwo wu nga swi kota ku hlanganisa vanhu va rixaka ro karhi, wu nga swi kota ku kombisa vuxaka exikarhi ka vanhu, mbangu na lowa matimba hinkwawo, xi nga xikwembu xa nyama hinkwayo. Kelly (1945:78) u komba mfuwo hi ndlela leyi:

By culture we mean all those historically created designs for living, explicit and implicit, rational and non-rational, which exist at any given times as potential guides for the behavior of men

Nakambe Hofstede (1984:51) u hlamusela mfuwo hi ndlela leyi:

Culture is the collective programming of the mind which distinguishes the members of one category of people from another.

Loko hi landza marito ya swidyondzeki leswi hi nga vula leswaku ndhavuko wu vula swilo hinkwaswo leswi nga endleriwa lava hanyaka ku swi tirhisa siku na siku na ku endliwa ka miehleketo ya vanhu leyi kotaka ku hambanisa rixaka rin'wana eka rin'wana. Bocock and Thompson (1985:66) va tiyisisa va ku:

Culture denotes and historically transmitted pattern of meanings embodied in symbols, a system of inherited conceptions expressed in symbolic forms by means of which men communicate, perpetuate and develop their knowledge about and attitudes towards life.

Ntshaho wu kombisa leswaku mfuwo wu yimela maendlelo ya tihlamuselo ta mimfungho leyi vanhu va yi tirhisaka ku vulavurisana hi yona, ku yisa emahlweni na ku antswisa vutivi bya vona na mavonelo ya vutomi. Bloesch (1987:54) u hamusela a ku:

Culture is the task appointed to humans to realize their destiny in the world in service to God.

Bloesch tani hi mufundhisi u hlamusela mfuwo tani hi ntirho lowu nga nyikiwa vanhu to ku va kongomisa laha va faneleke va helela kona emisaveni tani hi ndlela yo tihela Xikwembu. Kasi West (1976:10) u ri:

Culture is that which makes life worth living

Xidyondzeki West xi kombisa leswaku mfuwo hi wona wu endlaka leswaku vutomi byi va leswi byi nga xi swona. Hicks (1994:46) yena u ri:

Culture is all the things people think, do, say and make. In other words their ideas, behavior, languages and artifacts. This includes institutions (such as marriage) religious beliefs (such as witchcraft) and rituals.

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku mfuwo i hinkwaswo leswi vanhu va swi ehleketaka, va swi endlaka, mahanyelo ya vona, ririmi ra vona na swilo swa xikhale leswi katsaka vukati na ripfumelo ra ndhavuko na mipahlo. Hicks (1994:48) u yisa emahlweni a ku:

Culture is not genetic, it has to be learned. We call the process by which an individual absorbs the detail of his/her particular culture, starting from moment of birth enculturation.

Laha ku hlamuseriwa leswaku mfuwo a wu tekeleriwi kambe wu fanele wu dyondzisiwa leswi swi faneleke ku va maendlelo lama sukelaka eku tswariweni ka munhu. Kwenda (1997:1) na van'wana va seketela nhlamuselo ya mfuwo va ku:

Both culture and religion are dynamic other than static, adapting and changing while resting on a base of recognizable principles

Hi ku katsakanya, mfuwo na ndhavuko swi famba swin'we. Ndhavuko wu katsa mitolovelo, swikhohlwakholwana na mavonelo ya rixaka ro karhi ya swilo, hala tlhelo mfuwo wu nga vula maendlelo ya rixaka ro karhi ya swilo leswi nga katsaka (mavulavulelo) ririmi, (macinelo) tinsimu, Swivuriso, swivulavulelo na swotalatala swa rixaka ro karhi.

2.1.3. Ndyangu wa ndhavuko

Powell na Graves (2003:199) va hlamusela xivumbeko xa ndyangu wa ndhavuko hi ndlela leyi:

A traditional family is one in which the male serves as the breadwinner and the female as homemaker

Leswi swo vula ntsena leswaku ndyangu wa ndhavuko wu endliwa hi wanuna na wansati, laha wanuna a nga yena loyi a tirhelaka ku hlayisa muti, wansati yena a nga humi a ya eku tirheni kambe a hlayisa muti a lo tshama ekaya. Kambe hi ku langutisa leswi hi nga hlamuserisa xiswona ndhavuko ku ya hi mitshaho leyi hi nga va na yona, rito ra ndyangu wa ndhavuko i ku hlanganisiwa ka ndyangu na ndhavuko.

Ndyangu wa ndhavuko ku ya hi ku katsakanya nhlamuselo ya ndyangu na ndhavuko leswi nga hlamuseriwa laha henhla hi nga vula leswaku i ndyangu lowu hanyaka ku ya hi mikhuva, mintolovelolo na maendlele lama nga siyiwa hi vakokwa wa ndyangu walowo leswaku va hanyisa xiswona wu nga hlanganisi mahanyelo ya mindyangu ya manguva lawa kambe wu tirhisa maendlelo ya xikhale lawa vakokwa wa vona a va ma tirhisa. Endyangwini wa ndhavuko vavasati a va nga tirhi, a va tshama emakaya va kurisa vana. Vavanuna a va ri vona va tirhelaka mindyangu kambe hikwalaho ka xiyimo xa ikhonomi, vavanuna na vavasati va phikizana hi ku ya emintirhweni.

Ku ya hi ndyangu wa ndhavuko wa Vatsonga. Xikombiso, vavasati a va nga fanelangi ku dyondza xikolo, a va fanele va tshama emakaya va bebula vana. Vavanuna va ri vona va dyondzaka xikolo. Vavasati lava nga tekiwa endyangwini wa ndhavuko a va nga pfumeleriwi ku dya matandza, ku dya ririmi kumbe xirheche xa homu. Vavasati a va yirisiwa swilo swotala ku swi endla ku ya hi maendlele ya ndhavuko, Naswona vavanuna hi vona a va fanele va veka nawu endyangwini lowu a wu fanele wu landzeleriwa hi swirho swa muti hinkwaswo.

2.1.4. Vatsonga

Mathebula (2013:16) u hlamusela leswi hi Vatsonga:

Junod (1927:16), in his first attempt to give a clear identity to the Tsonga people, classified all Tsonga people as Shangane-Tsonga and identified six dialects for the Tsonga language... Jacques (Junod 1977:99) added the

seventh dialect in his book that he called the Xika.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku mutsari wa tibuku Junod u tsarile hi rixaka ra Vatsonga tani hi Vatsonga-Machangana, laha a hlamuselaka leswaku ririmi ra Xitsonga ri na marin'wana ma ntsevu kambe mutsari un'wan wa tibuku loyi a vitaniwaka Jacques u engeterile ririn'wana ra vunkombo. U tlhela a yisa emahlweni Mathebula (2013:16) a hlamusela a ku:

The classification is as follows: Rhonga, Dzonga, Nhlanganu, N'walungu, Bila, Hlengwe and Xika.

Marin'wana lawa u ma longoloxile tani hi leswi ma nga tshamisa swona eka ntshaho lowu nga laha henhla. Mathebula u hlamusela Vatsonga hi vanhu lava va vulavulaka ririmi ra Xitsonga. Vanhu lava kumekaka hi vunyingsi eLimpopo, Mpumalanga, Gauteng na le N'walungu wa KwaZulu-Natal. Ku ya hi matimu ya vona, vavanuna vativeka hi ku boxa tindlewe kasi vavasati va tlhavela makanja emarhan'weni, mavokweni na le milengeni. Vatsonga va endla tingoma ta vana va xinuna na va xisati. Swambalo swa vona a swi katsa tinjhovo leti a ti ambala hi vaxinuna, xibelani kumbe dovani, minceka, vuhlalu, vusenga, mabendlele leswi a swi ambala hi vaxisati. Vatsonga i vanhu lava nag ni mincino yo hambanahambana ya ndhavuko leyi katsaka xincayi-ncayi, muchongolo, makhwaya na ku thawuza.

2.2. Tinxaka ta mindyangu leti nga ta langutisiwa eka ndzima leyi

Hi ta langutisa tinxaka tinharhu ta mindyangu eka ndzima leyi, ku nga ndyangu wa vatswari vambirhi, ndyangu wa mutswari un'we na vana na ndyangu wa xintu wa Vatsonga.

2.2.1. Ndyangu wa vatswari vambirhi

Muxaka wa ndyangu lowu hi laha ku kumekaka kuri na tatana, manana na vana va xiviri va vatswari lavambirhi ntsena. Ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga ndyangu wa muxaka lowu a wu nga tolovelekangi hikuva leswi a swi tala ku endleka a ku ri leswaku mutswari a nga tshami na vana va yena ntsena kambe a fanele ku hlayisa na

ku tshama na vana lava nga riki va yena va ngati kambe va ri vana va maxaka ya le ndyangwini.

2.2.1. Ndyangu wa mutswari un'we na vana

Ndyangu lowu hi lowu nga na vana na mutswari wun'we ntsena lowu n'wana a nga ha ri kona hi swivangelo swo hambana hambana. Na wona muxaka wa ndyangu lowu a hi wa ndhavuko wa Vatsonga hikuva vatsonga a va tshama na maxaka wu va ndyangu lowukulu.

2.2.2. Ndyangu wa xintu wa vatsonga

Lowu i muxaka wa ndyangu wa ndhavuko wa Vatsonga laha vatswari , vana, maxaka, vakokwana, vahahani na lava nga tswariwa swin'we na n'wini wa muti a va tshama ndhawu yin'we va dya mbita yin'we ku ri hava xihlawuhlawu.

2.2.3. Ndayangu wa xintu wa Vatsonga

Lowu i ndyangu wa ndhavuko wa Vatsonga laha vatswari, vana, maxaka, vakokwana, vahahani na lava nga tswariwa swin'we na n'wini wa muti va tshamaka ndhawu yin'we va dya mbita yin'we ku ri hava xihlawuhlawu

2.3. Tindlela ta masungulele ya ndyangu

Ku sukela hi ti 5 Nyenyankulu ku ya fika hi ti 8 Nyenyankulu 2018 a ndzi famba ndzi hlengeleta mahungu ya masungulele ya mindyangu ndzi karhi ndzi kongomisa eka ndyangu wa ndhavuko. Ndzi endzerile vakhalabye va ntsevu na vakhegula vantsevu eka Mhinga zone one na le ka Mhinga emugangeni wa ka Josefa lava nga ni malembe ya makumentlhanu-ntlhanu na ku ya ehenhla. Hi siku rin'we a ndzi kota ku vona vadyuhari vanharhu lava a ndzi va hlawurile ku vulavurisana na vona hi ndhavuko ku ya hi ntokoto lowu va nga na wona wa mindyangu na vutomi hi ku angarihela. Ndzi kumile tindlela na maendlelo lama ma landzelaka ya masunguleleo ya ndyangu.

2.3.1. Ku sungula ndyangu hi wexe

Hi ti 5 ta Nyenyankulu 2018, ndzi vonanile na kokwana Madumelana Muthathi eka Mhinga emugangeni wa ka Josefa ku ya va vutisa hi ta masungulele ya ndyangu wa ndhavuko wa Vatsonga. Mahungu lawa ndzi nga ma kuma ma fana na lama ndzi nga hlamuseriwa hi kokwana N'wa-Ntsan'wisi eka Mhinga zone one loko ndzi ta va ndzi va endzerile hi ti 6 Nyenyankulu 2018. Ku ya hi leswi ndzi nga byeriwa hi vadyuhari lava, Hi ndhavuko wa Vatsonga a yi ri kona minkarhi ya mintlangu laha vanhvana na majaha a va vonana kona. Va hlamusela leswaku, laha hi kona laha loko jaha ri tlunywile hi nhwana wo karhi a ri ta n'wi nyika musomi yi ri ndlela yo hlamusela leswaku ya fa hi nhwana loyi, na nhwana loko a swi amukela a ta humesa risenga

kumbe xibetso a nyika jaha rero, yaleyo a yi ri ndlela yo amukela leswaku na yena u pfumela jaha leri nga n'wi nyika musomi. Maendlele lawa ya loko jaha ri hlanganile na ntombhi eswigubini, enambyeni kumbe emuchongolweni a ya ri wona yo komba leswaku jaha ri tivonele nhwana wo ri tsakisa hi roxe. Nhwana a ta fika a komba musomi ekaya ka yena ku komba leswaku u voniwile. Hi ndlela yaleyo loko vatswari va tsakela mahanyelo ya muti walowo a ku ta sungula mhaka ya vukati.

Va hlamusela na leswaku maendlele yan'wana ya masunguleleya ndyangu a ya ri ya ku lulamisiwa hi vatswari. A swi endleka leswaku loko vatswari va kule swin'we kumbe ku risa swin'we va tlhela va va vanghana, ku endlela leswaku vunghana bya vona byi nga heli a va ta twanana leswaku loko va kuma vana , vana va vona va ta tekana. N'wana wa xinuna a ta kula a karhi a tiva leswaku i mukon'wana wa wa ka mani na lowa nhwana a ta kula a karhi a tiva leswaku i n'wingi wa ka mani. Lebyi a byi ri vukati byo lulamiseriwa hi vatswari bya ndhavuko wa Vatsonga. Villant and Harrant (2008:657) loko va hlamusela vukati byo lulamiseriwa va ri:

Arranged marriage is a type of marital union where the bride and groom are selected by a third party rather than by each other... In an arranged or assisted marriage, the families take a role in choosing and introducing the marriage partners, but the marriage is entered into freely by both people without duress being a factor.

Swidyondzeki leswi mbirhi a swi hambani na mahungu lawa ndzi nga ma kuma hi ku vutisa vadyuhari lava ndzi vulavuleke na vona hi mhaka ya masungulele ya ndyangu, ya leswaku eka vukati lebyi vatekani a va nga ri na xo xi vula eku tekaneni ka vona, kambe a va fanele va endla leswi vatswari va rhandzaka swona. Evukatini lebyi, vatswari hi vona va nga na rito na ntirho lowukulu wo hlawulela n'wana wa vona nsati na ndyangu lowu a faneleke ku teka kumbe ku tekiwa ka wona.

2.3.2. Ku sungula ndyangu hi ku sindzisiwa

Loko ndzi vutisile vadyuhari lava ndzi va hlawuleke hi ta masungulele ya ndyangu hi ku sindzisiwa, Kokwana, N'wa-Mhlava, kokwana N'wa-Hlengani na kokwana Magezi va ka Mhinga zone one va kombisile leswaku masungulelo lawa ya ndyangu a ma tolovelekangi eka rixaka ra Vatsonga namuntlha kambe, a ma ri kona eka tinxaka ta vantima van'wana leti a va akelanile na tona khale. Ndzi kumile leswaku masungulele lawa hi laha vambirhi lava fanelaka ku sungula muti swin'we va nga hava matimba yo kaneta. Eka maendlelo lawa hi laha mutswari a nga teka xuma a dya a nga vulavulanga na mutekiwa kambe a tshembisile wanuna kumbe jaha rin'wana leswaku loko a n'wi nyika xuma yena u ta nwi nyika n'wana wa yena wa wanhwana. Maendlelo lawa a ma humelela na loko n'wini wa muti a pfumala swo hakela n'anga ya muti wa

yena. A ta tshembhisa n'anga leswaku u ta yi nyika n'wana wa nhwana wa yena. Leswi rito ra nhloko ya muti a ri ri nawu, a sindziseka ku ya tekiwa hi ndlela yaleyo. Maendlelo lawa ma seketeriwa hi Staffordshire country council (1999:26) loko va vula leswi:

A forced marriage is a marriage conducted without the full consent of both parties and where duress (emotional pressure in addition to physical abuse) is a factor.

Nhlamuselo leyi nga laha henhla yi kombisa leswaku eka vukati lebyi sungulaka hi ku sindzisa byi tirhisa matimba na ku vavisa miehleketo ya musindzisiwa. Nkarhi wun'wana na miri a wu twisiwa ku vava hi ku biwa na ku kokakokiwa. Hayward (1984:73) u swi hlamusela hi ndlela leyi:

A forced marriage is a marriage in which one or both of the partners are married against their will.

Leswi swi hi kombisa leswaku lava va tekanana a va na rito, kambe va endla leswi va nga swi rhandzeki kambe va bohiwa hi xiyimo lexi va tikumaka va ri eka xona.

2.3.3. Ku sungula ndyangu hi ku tshova rihlampfu

Ndzi hlamuseriwile leswaku masungulelo lawa ya ndyangu i ya loko wanhwana a bihile emirini a nga se lovorwa kutani a fanele ku heleketiwa eka vajaha leri nga n'wi bihisa emirini hi vakhegula. A wu nga ri ntolovelolelo wa vana va Vatsonga ku endla tano hikuva a va kurisiwa hi nawu. Mhaka yo tano loko yo tshuka yi vile kona, nhwana loyi a ta hundzuka xihlekiso a vevukisa na vatswari va yena. Muti wa ka vona a ta va a wu suse ndzhuti. A va ta n'wi suma tinsimu va n'wi yimbelela na le tikhombeni. Ku kombisa leswaku maendlelo lawa a ya nga tolovelekangi, Freddy Rikhotso (1985:23) u ri:

A swi nga tali ngopfu leswaku jaha na nhwana va tekana hi ku onhana khale. Loko swo tshuka swi humelerile a ku ri ku nyumisa lokukulu. . . loko timhaka ti hoxekile hi ndlela yaleyo, hahani wa nhwana ni un'wana wansati a va ta vutisa nhwana leswaku u onhile hi mani, loko a boxile va fanele va pfuka va n'wi heleketa ka ha ri mixo.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku a yi ri mhaka yo khomisa tingana ku sungula vukati hi ndlela ya ku tshova rihlampfu kumbe ku onha munhu. A yi ta vulavuriwa

xindyangu hikwalaho ku vitaniwaka vahahani wa nhwana ku ta kumisisa mutshovi wa rihlampfu leswaku i mani.

2.3.4. Ku sungula ndyangu hi ku tlhakisana

Masungulele ya ndyangu hi ku tlhakisa ku ya hi kokwana Mphepu Mukoki va ku hlamuserile leswakua a ku ri na swivangelo. Xin'wana xivangelo i xa leswaku wansati wa hetisiwa ku lovorwa a ri evukatini hikuva eka Xitsonga ku na mhaka ya ku lovola n'wananga a nga heli.

Exikarhi ka Vatsonga i masungulelo ya ndyangu laha wajaha a tekaka nhwana loyi a nga sungula ku n'wi lovola kambe a nga hetangi ku lovola a famba na yena handle ka mpfumelelo wa vatswari va yena, kutani va ya sungula ku tshama swin'we. Loko a fambile na nhwana loyi, a ku ta rhumeriwa vanhu eka vanhwana va ya vula hi ku humesa mali va ku lavelani haleno. Endzhaku ka loko va tivisile leswaku nhwana u kona eka vona va ta ya hetisa ku lovola nhwana a karhi a tshama eka vajaha ra yena.

2.4. Nkatsakanyo wa ndzima

Eka ndzima leyi hi vonile hi laha tinxaka ta mindyangu leti nga boxiwa laha ti nga hlamuseriwa ha kona, ku boxiwile masungulelo yo karhi ya vukati ku ya ndhavuko wa Vatsonga. Kasi na mavonele ya mulavisisi hi ta masungulelo ya ndyangu ku ya hi ntokotowa yena na leswi a nga swi hlanya kun'wana swi kombisiwile.

NDZIMA YA NHARHU

3.1. Rixaka ra Vatsonga

Mathebula (2013: 11) u hlamusela laha rixaka ra Vatsonga ri kumekaka kona hi ndlela leyi landzelaka:

The Tsonga occupied the coastal strip from Kosi Bay to Save River and stretched up to Mkhuze River and the Lebombo Mountains in the south and west respectively. They are one of the first Southern African communities to make contact with the Europeans and probably the first community in Southern Africa to practice international trade. Together with the Tonga people of Nyembane, they controlled one route from the middle Limpopo River to the old trading port of Sofala in Mozambique as well as all the approaches to Mpfumu. They enjoyed a lucrative trade with Portuguese merchants, swapping copper and ivory for linen cloth. The Tsonga are also credited by historians as the first community in Southern Africa to eat fish.

Mathebula u kombisa ndhawu laha Vatsonga va nga tshama kona, na leswaku hi van'wana va tinxaka ta Afrikadzonga lava nga hlangana na valungu ro sungula. Eka buku ya yena, mathebula (2013:9) u kombisa na leswaku mintlawa yin'wana ya Vatsonga yi kumeka eMuzambiki, Zimbabwe na kwala Afrikadzonga. U komba na leswaku tinhlayonyana tintsongo ta Vatsonga ta kumeka eZambia na Swaziland. Vatsonga i rixaka ra vanhu leri nga na ndhavuko wa rona lowu nga fuwa tinsimu ta ndhavuko, mintlangu ya ndhavuko, swiyila, mikhuva na swikholwakholwana swa vona. Matimu ya Vatsonga ya komba leswaku vavanuna a va boxa tindleve loko vavasati va tlhavela makanja. Vatsonga va na ngoma ya xinuna na xisati , laha ya xinuna va nge i madlala / matlala kasi ya xisati va ri i vukhomba / vukhoba. Ngoma ya xisati ya Vatsonga yi hambanile na ya tinxaka tinw'wana ta Afrika hikuva yona a yi ngenisi mhaka yo tsemiwa ka swirho swin'wana swa xisati, kambe yi endleriwantsena ku komba leswaku nhwana u kurile na leswaku a ta dyondzisiwa timhaka ta vutihlamuleri bya mahanyelo ya xitswatsi.

Vatsonga va vulavula Xitsonga. Vatsonga a va hanya hi ku rima, ku fuya swifuwo, ku kandza na ku silamavele. Loko va tsakile va yimbelela tinsimu ta ntsako va chaya na swichayachayana swo fana na timbila, xitendze, mhalamhala, xigubu, mpepe / xitswiriri. Swiambalo swa Vatsonga a swi katsa tinjhovo eka vaxinuna leti a ti endliwa hi madzovo ya swihari kumbe swifuwo. Vavasati a va ambala minceka leyi a va yi boha exisutini yin'wana va hakarha kunene. Vavasati a va rhangisa tinguvu/ xibelana eka minceka leyi va nga yi hiza exisutini. Vavasati a va ambala na vuhlalu enhanwini, tikhwini exisutini na madeha emilengeni nkarhi wun'wana na mabendlele emavokweni. Vatsonga i vanhu vo teka tshengwe, a swi yili eka mutsonga ku va na vavasati vo tlula wun'we, ndhavuko wa vona wa va pfumelela ku endla tano.

3.2. Nhlamuselo ya marito ya nkoka

Mulavisisi u ta hlamusela marito ya nkoka lama nga ta tirhisiwa eka ndzima leyi lama nga ta katsa matshamelo ya muti, maakele ya tindlu, swingolongondzwana, mahanyelo na mafambiselo ya ndyangu wa Mutsonga.

3.2.1. Matshamelo na xiyimo xa mutiwa mutsonga.

Ku ya hi leswi ndzi nga kuma swona, muti wa Mutsonga a wu tshama ndhawu yin'we. Tatana, manana, vana va xinuna na vasati va vona na vana va xisati lava nga siki tekiwa. A va tshemba emhakeni yo tshama ndhawu yin'we. A ku akiwa tindlu ta mabyanyi ta xirhendzevutana ku ya hi swirho swa ndyangu. Ndyangu a wu ri na khorho laha a ku ngeniwa hi kona. Emikarhini ya khale khorho ya muti a yi languta evuxeni ku kombisa vutomi byintshwa lebyi languteriwaka loko dyambu ri tsuvuka. Khoro a yi tirhiwa hi n'anga ku nga se akiwa ku ri ndlela yo hlongola mimoya leyo biha. A ku tirhisiwa mahlampfu yo hambana hambana.

Tikhorho a ti ri timbirhi, ehandle ka khoro leyikulu ya muti wa Mutsonga, a ku ri na khorho yin'wana ya le ndzhaku na ya khorho leyikulu ya le mahlweni ka muti. Khoro ya le mahosi a yi tirhisiwa hi swirho swa ndyangu ku huma hi yona ku ya halata thyaka etaleni kumbe ku ya etihunyini kasi vayeni a va nghena hi leya le mahlwen. Loko ku nga se akiwa a ku vitaniwa n'anga yi ta tirha / biya khorho hikuva a va pfumela leswaku sweswo swi ta hlongola mimoya leyo biha. Muti a wu biyiwa hi mahlampfu ya misinya yo hambana hambana a ku nga tirhi tidarata. Matshamelo ya tindlu ta Vatsonga a ya ri hi xiymo lexi landzelaka khale tiko xa ha etelele.

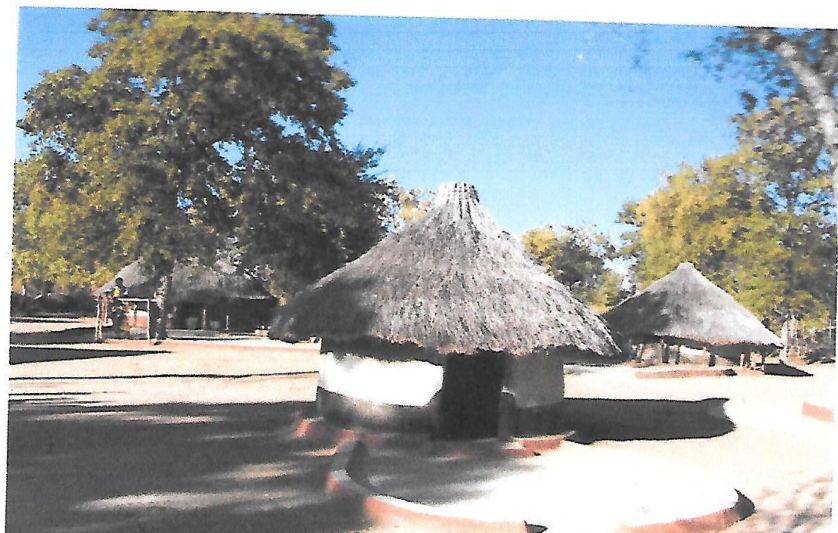
Ku ya hi matshamelo ya Vatsonga lama nga laha henhla, Lawu (yindlu ya vafana) a yi akiwa ekusuhi na khorho na xivala xa tihomu Etlhelo ka yindlu ya vafana a ku landzela yindlu ya nsati wa vumbirhi. Nsati lontsongo yena a akeriwa yindlu ekusuhi na yindlu ya n'wini wa muti leswaku a ta kumeka hi xihatla loko a fanele ku rhumiwa. Yindlu ya vahwanyana nayona (nhanga) a yi akiwa ekusuhi na yindlu ya nsati wa vumbirhi. Exikarhi ka muti a ku ri na gandzelo.

Nxaxamelo lowu hinkwawo wa tindlu na matshamelo lawa a ma ha ri kona. Ndyangu wa ndhavuko wa Vatsonga wu hundzukile ku suka eka xiyimo xa wona xo sungula hikwalaho ka ku fika ka dyondzo, vukreste na ku hlanganahlangana ka vanhu. Ndyangu wa ximanguva lawa wa Vatsonga a wu hambanyiseki na mindyangu ya tinxaka tin'wana ta vanhu hi tlhelo ra maaekelo ya tindlu, swingolongondwana swa le ndlwini, mahanyelo ya le ndyangwini, mafambiselo ya ndyangu, mintirho ya vaxinuna, mintirho ya vaxisati na mintirho ya vana.

Leswi muti wa Mutsonga a wu ri xiswona khale a wu fana eka Vatsonga hinkwavo. Namuntlha swilo swi hundzukile hikuva hi na Vatsonga lava tirhaka na Vatsonga lava nga tirheki. Tatana hambani a ri manana na vana va kumeka va nga tshami ndhawu yin'we hikwalaho kaswivangelo swo hambana. Muti wa Mutsonga la nga tirheki wu nga tshama ndhawu yin'we kambe miti yotala ya lava tirhaka yi avanile hikwalaho ka swivangelo ngopfu swa mintirho na ku dyondza. Nkarhi wun'wana hambani loko vatswari va ri ndhawu yin'we vana va kumeka va nga ri kona hi mhaka ya swikolo swa le kule leswi va dyondzaka eka swona. Matshamelo ya tindlu a ya ha fani na wona. Mahanyelo ya namuntlha ya koxa leswaku muti wu nga tshami ndhawu yin'we minkarhi yotala. Hikokwalaho muti wa Mutsonga namuntlha wu kumeka wu ri laha vatswari va tirhaka kona.

3.2.2. Maakelo ya tindlu

Ndzi hlamuseriwile hi swidyuhati leswi ndzi nga swi hloko hlisa leswaku emikarhini ya khale Vatsonga a va aka tiyindlu ta vona hi ndlela yo hlawuleka. A va tirhisa switirhisiwa swa ntumbuluko ku nga timhandzi na misava. Timhandzi a ti endla marimba ti tlhela ti tirha tani hi tiphuphu ku tiyisa yindlu. Lwangu a ri endliwa hi timbalela va tirhisa tingoti ku boha timbalelo na timhandzi. Tingoti leti a ti rhanga ti lovekiwa ematini leswaku ti nga tsemeki. Timbati a ti endliwa hi timhandzi na tona kumbe hi tinhlanga. Lwangu a ri fuleriwa hi byanyi. Endzeni ka yindlu a ku sindziwa hi vulongo bya tihomu endzhaku ka loko ku chayiwile hi xichayu ku tlhela ku rhideriwa. Khumbi ra yindlu a ri sindziwa hi misava ri tlhela ri chuchutiwa hi misava kumbe kalaka yo basa. A ku tirhisiwa misava ya ntima kumbe yo tshwuka ku tsema yindlu hi yona. Emahlweni ka yindlu a ku sindziwa leswaku loko ku ba moya ku nga vi na ritshuri. Tiyindlu ta Vatsonga a ti akiwa ti ri ta xirhendzevutana. Vaaki votala va le matikoxikaya eAfrika-dzonga a va aka tiyindlu ta vona ku fana kumbe ku yelana na leti landzelaka.

Ehandle ka tiyindlu miako yin'wana leyi a yi endliwa hi switirhisiwa swa ntumbuluko swo fana na timhandzi na misava i, swihahlu, tshanga ra timbuti, tshanga ra tihomu, swivava switendze na madulu. swikombiso swa xihahlu, tshanga ra timbuti, tshanga ra tihomu, xivava , xitendze na dulu ra mavele hi leswi landzelaka:

XIHAHLU XA TIHUKU

TSHANGA RA TIMBUTI

TSHANGA RA TIHOMU

Eka tsalwa ra *A cultural image of South Africa. The Xitsonga speaking people (ND: 6)* hi kuma mutsari loyi a nga tivekiki, loyi a andlalaka vutivi bya yena bya maakelo ya tindlu ta Vatsonga loko a ku:

A Vatsonga homestead consisted of cone-shaped thatched roof supported by poles. They were built around the kraal. Later these were replaced by cylindrical rondavels with clay walls and cone shaped reed or thatched roofs.

Nhlamuselo leyi ya muxaka wa tindlu leti a ti akiwa hi Vatsonga va khale ti yelana swinene na swifaniso swa tindlu leti nga kombisiwa laha henhla. Tindlu to fuleriwa hi mabyanyi, ti seketeriwile hi tiphuphu. Tin'wana ti ri na khumbi ra misava kumbe khumbi ra tinlhanga.

3.2.2.1. Maakelo ya tindlu ya Vatsonga ya manguva lawa

Emikarhini ya namuntlha tindlu ta ndyangu wa Vatsonga wa xisweswisweswi a ti hambananga na tindlu ta tinxaka tin'wana, Namuntlha Vatsonga va aka tindlu to hambanahambana ta ximanguva lawa ku ya hi ku tsakela ka vona. Vanw'ana va aka tirhandavula ta deke, van'wana ta swileti van'wana ta mazinghi, van'wana va aka tindlu ta tikhona na tindlu ta le henha leti nga avanyisiwa hi tikamara to hamabanahambana ku katsa laha ku swekeriwaka kona, kamara yo wisela eka yona, kamara yo etlela, kamara yo hlambela ka yona, kamara yo ambalela ka yona na kamara yo dyela ka yona. Swikombiso swin'wana swa maakele ya tindlu ta ximanguva lawa hi leswi landzelaka:

Rhandavula ya deke

Yindlu ya tikamara to hambana-hambana

3.2.3. Swingolongondzwana swa ndyangu wa ndhavuko wa Vatsonga

Endyangwini wa ndhavuko wa Mutsonga tani hi laha ku hlamuseriweke ha kona laha henhla hi mhaka ya tiyindlu, a ku fanele ku ri na tiyindlu leti nga fanisiwa laha henhla na swingolongondzwana na switirhisiwa swo hambana hambana swa le mutini. Leswi rixaka ra Vatsonga a ri ri rixaka ro rima masimu a va pfuna mavele, timanga , marhanga, makhalavatla, makwembe, rininga, n'wahuva, matimba na tindluwa. Mavele loko ma tshoveriwile ma tele a ma vekiwaedulwini Xifaniso xa dulu ra mavele hi lexi nga kombiwa laha henhla A ku nga ri dulu ntsena leri a ku vekiwa mavele eka rona, kambe a ku tirhisiwa na minturuka. Nturuka i dulu leri akiwaka ri tshamaa ehenhla ehansi ka rona ku tirhisiwa ku tshivela ndzilo. Loko ndzilo wu karhi wu tshiveriwa ehansi ka nturuka a wu hlongola swiborisi swa mavele leswi a swi ta vanga mavele

leswaku ya vunguriwa. Mavele a ya khumuzeriwa ya tlhokoriwa ya hundzuka mapa lowa a ku dyiwa wona. Loko ku tlhokoriwa mavele a ku tirhisiwa matshuri, mimisi, tinhlelo na swirhundzu. Loko swakudya swi phamiwa a swi phameriwa etindyelweni. Swifaniso swa switirhisiwa leswi hi leswi landzelaka:

- Xirhundzu

Xirhundzu i xibye lexi a xi tirhisiwa ku chela mavela loko ma nga kandziwa kumbe ku tlhokoriwa. Xirhundzu a xi tirha na ku rhwala swilo emasin'wini hi xona. Ntirho wun'wana wa xona a ku ri ku funengeta hi xona swakudya leswaku swi nga ngheniwi hi tinhongani. Xirhundzu i xibye lexi a ku nusiwa mavele ya cheriwa eka xona ku ya eku thlokoriweni kumbe loko se mavele ma thlokoriwile a ku hakuteriwa eka xona leswaku ma ta peperhiwa.

- Rihlelo

Rihlelo i xibye lexi ntirho wa rona lowukulu a ku ri ku peperha na ku hlunghla mavele, vudyangwana na n'wahuva. Rihlelo na rona a ri tirha ku funengeta swakudya ku swi sivela eka tinhongani.

- Tshuri

Tshuri na musi iswibye leswi swi tirhisanaka swin'we. Swibye leswi a swi tirhisiwa ku kandza mavele ma hundzuka mapa. Tshuri hi xona xibye lexi mavela a ma cheriwa eka xona loko ma khumuzeriwile kutani musi wu tirhisiwa ku kandza hi wona mavelel lama a ma fanelel ma peperhiwa ku hambanyisa vudyangwana na tindoho.

- Ndyelo

Xibye lexi a xi endliwa hi ntsandza lowu a wu nkwempfiwa na ku vatliwa yi entanyana leswaku ku ta phameriwa eka yona swakudya. Nkarhi wun'wana tindyelo a ti vatleriwa na swipfalo swa tona leswaku loko ku vekiwile swakudya swi kota ku funengetiwa hi xipfalo xa kona.

XIRHUNDZU

RIHLELO

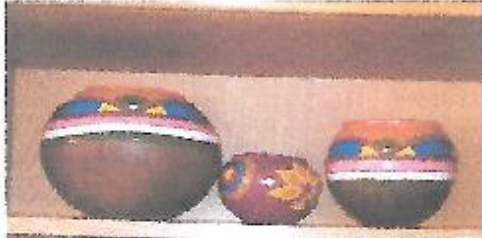
TSHURI NA MUSI

NDYELO

Swin'wana swa swingolongondzwana i switheve, swikhigelo, timbita na majomela. Switheve kumbe masangu a ya endliwa hi mihlahlu. Swikhigelo swi endliwa hi nsimbhi, timbita, makhuanana majomela a ya endliwa hi vumba. Timbita a ti tirhisiwa ku sweka hi tona swakudya laha mbita leyntsongo a yi vitaniwa xitsori, mbita leyikulu

a yi vuriwa nhlambeto. Eka makhuwana, khuwana lerikulu a ri vuriwa yinkho, kasi lerintsongo a ri vitaniwa jomela. Swifaniso swa switirhisiwa leswi hi leswi landzelaka:

MAJOMELA

MBITA

POTO

NTUNDWANA

Dulu

Dulu a xi ri xiyindlwana xo endliwa hi misava kumbe timhandhi ku chela eka xona mavele lama nga tshoveriwa leswaku ma hlayiseka kona. Leswi Vatsonga a va ri vanhu vo rima a va pfuna mavele lamotala. Ku ya hi vutivi bya West (1976:107) u kombisa leswaku eka ndyangu lowukulu, madulu/switlati leswi a swo tlhemuka hi mavele na ntlhambi lowo hatima wa tihomu a swi ri xihlawulekiso swa munhu wo fuma

Nturuka /ntulukwa

Leri i dulu leri a ri akiwa hi ku dzima timhandi ri akeriwa ehanhla leswaku mavele ma cheriwa endeni ka wona hala hansi ka dulu leri ku sele ndhawu yo pima ku vanhu va nga tshama ni ku tshivela ndzilo kona

Xitende

Xitende a xi tirhisiwa ku hlayisela timanga kona.a xi endliwa xi ri xa xirhendevutana xi endleriwa na xipfalo kutani va chela timanga vat i lemela kona.

Xikhigelo / xiseketelo

Xikhigelo a xi tirhisiwa ku seketela nhamu. Xikhigelo a xi vatliwa Kunene xi huma emhandzini kumbe xi va xi endliwile hi nsimbhi. Nkarhi wun'wana a ku hlengeletywa magume lama nga ha pfuneki nchumu ma cheriwa endzeni ka lapi ri'nwe mrhunge

Switheve / Masangu

Masangu / switheve a ku tirhisiwa swona ku andlala ehansi leswaku vanhu va tshama ka swona. A swi tlhela swi tirhisiwa tani hi mibedwa ku etlela ehenhla ka swona. Switheve/ masangu a swi endliwa hi mihlahlu leyi a yi kumeka ertibuweni ta milambu kumbe minkova leyi a yi tshama yi ri na mati.

Majomela

Majomela a ma tirhisiwa ku nwa byala kumbe madlelke hi wona, laha vanhu a va nwa va karhi va siyerisana.

Ndzheko

Ndheko i xibye lexi a xi endliwa xi huma eka marhanga lama a ma tswariwa wonge ma na nhloko ya xirhendevutana na ncila wo leha. Nhloko liya a yi boxiwa yi humesa nomo wa xirhendevutana kutani wu tirhisiwa tani hi xilo xo ka swihalaki ku chela epotweni, embiteni kumbe ejomeleni.

Makhuwana

Makhuwana a ku ri swibye leswi a swi tirhisiwa ku ka mati laha a ma kumeka kona hi swona. A ma rhwariwa enhlokweni ku kongiwile harhi leswaku khuwana ri tshamiseka ri nga wi ri fayeka.

Timbita

Timbita a ti tirha ku sweka swakudya hi tona na ku vandzekela byala eka tona. Swakudya leswi a swi katsa vuswa, tihove, xinghwimbhi, tshopi, xendlahivomu na swin'wana swotala

Nkombe

Nkombe i xibye lexi tirhisiwaka ku sweka hi xona kumbe ku hakasela swakudya hi xona. Nkombe wu endliwa wu suka emhandhini

Rifetho

Rifetho i xitirhisiwa lexi tirhisiwaka ku fethela kumbe ku hakasela hlanganisa mati na mapa leswaku swi hlangana ku ri hava mabundu. 5rifetho ri endliwa hi mhandi na rona

Ntundwana

Ntundwana a wu tirhisiwa tani hi xibye lexi a xi hlayisa kumbe ku funengeta swakudya swa munhu wo xiximeka leswaku swi hlayiseka eka wona.

Musi

Tshuri i xibye xo kandza hi xona mavele, n'wahuva, rininga kumbe tindhoho tin'wana na tin'wana ta swakudya leswi faneleke ku rhanga swi kandziwa swi nga se swekiwa kumbe ku dyiwa.

Xitshatshani na xintewana

Xitshatshani na xintewana a swi tirha tani hi swibye swo rhwala hi swona swakudya ku ya nyika vanhu lava fanelaka ku dya.

Rihlelo

Rihlelo a ri tirhisiwa ku peperha mavele hi rona loko ma kandiwile leswaku ku hleriwa tindhoho ti hambanisiwa na vudyangwani. Rihlelo ra tirhisiwa ku funengeta swakudya. Nkarhi wun'wana ra tirhisiwa ku rhwala swakudya swotala hi nkarhi wun'we hi rona.

Swingolongodwana swa ndyangu wa Vatsonga swa manguva lawa na swona a swi hambananga na swingolongondwana swa mindyangu ya tinxaka timbe eka masiku ya namuntlha. Leswi swi vangwiwa ngopfu hi ku nghenelelana ku tekelana mikhuva leyi hi hanyaka hi yona tani hi vanhu. Masiku lawa ku vekiwa swingolongondwana ku ya hi muxaka wa kamara, xikombiso: Eka Vatsonga lava nga hluvuka na ku tikota, eka kamara yo swekela eka yona ku na xitofu, sinki na ndhawu yo vekela kona

swingolongondwana swo dyela kona. Ekamareni yo dzumba eka yona ku kumeka masofa, na thelevhixini, Ekamareni yo dyela eka yona ku kumeka tafula na switulu. Kasi eka kamara yo wisela kumbe ku etlela eka yona ku kumeka mubedwa, xivoni xo ambala munhu a karhi a tivona na swin'wana na swin'wana. Xikombiso xa kamara yo etlela hi lexi landzelaka

3.2.3.1. Swingolongondzwana swa ndyangu wa manguva lawa wa Mutsonga

Swingolongodwana swa ndyangu wa Vatsonga swa manguva lawa na swona a swi hambananga na swingolongondwana swa mindyangu ya tinxaka timbe eka masiku ya namuntlha. Leswi swi vangiwa ngopfu hi ku nghenelelana ku tekelana mikhuva leyi hi hanyaka hi yona tani hi vanhu. Masiku lawa ku vekiwa swingolongondwana ku ya hi muxaka wa kamara, xikombiso: Eka Vatsonga lava nga hluvuka na ku tikota, eka kamara yo swekela eka yona ku na xitofu, sinki na ndhawu yo vekela kona swingolongondwana swo dyela kona. Ekamareni yo dzumba eka yona ku kumeka masofa, na thelevhixini, Ekamareni yo dyela eka yona ku kumeka tafula na switulu. Kasi eka kamara yo wisela kumbe ku etlela eka yona ku kumeka mubedwa, xivoni xo ambala munhu a karhi a tivona na swin'wana na swin'wana. Xikombiso xa kamara yo etlela hi lexi landzelaka:

Swingolongondwana swa le ndzeni ka yindlu yo etlela ka yona lexi vonakaka laha eka xifaniso lexi nga laha henhla:

- Xitulu

Xitulu lexi kumbe sofa leri va swi tirhisa ku tshama ehenhla ka swona loko va karhi va tola mafurha. Ngopfu –ngopfu swi tirhisiwa hi vaxisati loko va karhi va tiphoxonga.

- Thelevixini

Thelevixini i nchumu lowu va wu vekaka etikamareni to wisela eka tona kumbe etikamareni to dzumbela eka tona ku vona na ku twa mahunguya le kule.

- Xivoni

Xivoni xi tirha ku tivona hi xona loko va karhi va ambala swiambalo na loko va karhi va tola mafurha. Vanhu va manguva lawa va pfumela leswaku munhu loko a suka ekaya u fanele a suka a tilulamisile kahle a nga se voniwa hi vanhu van'wana ehandle.

Swingolngondzwana swa xifaniso xa vumbirhi xa kamara yo etlela

- Mubedwa

Mubedwa wu tirhisiwa ku etlela eka wona hi vanhu va manguva lawa. Lava va tikotaka va endla leswaku eka kamara yin'wana na yin'wana yo khudzehela eka yona ku van a mubedwa.

- wadiropo

Wadiropo yi tirha ku veka eka yona swiambalo, swin'wana swa hangariwa etihangareni swi hayekiwa endzeni ka yona kasi swin'wana swi petsiwa Kunene swi vekiwa kona. Vatsonga va manguva lawa a va ha veki swilo swa vona evuhirini na ku bohelela migiva va hayeka kona swiambalo endlwini.

Ekamareni yo swekela eka yona ya Vatsonga lava tikotaka va manguva lawa ku kumeka swingolongondwana swo yelana na leswi landzelaka:

Swingolongondzwana swa le kamareni yo swekela eka yona.

- Xitofu

Hi ku pfuniwa hi gezi Vatsonga va masiku lawa va switofu na switirhisiwa swin'wana swa gezi leswi va oloviselaka vutomi handle ka ku tirhisa tihunyi na ndzilo. Xitofu va xi tirhisa ku sweka na ku baka hi xona swibakiwa leswi va swi lavaka.

- Makhurowevi

Vatsonga va manguva lawa a va ha kufumeti swakudya hi makala kambe va tirhisa xikufumeta swakudya lexi va xi vitanaka makhurowevi. Van'wana va xi tirhisa hambu ku ri ku sweka hi xoana swakudya ku katsa na ku sweka vuswa hi xona.

- Kettlele

Kettlele va yi tirhisa ku vandzeka mati hi yona hi ku tirhisa gezi. A swa ha tekeli nkarhi ku endla leswaku mati ya hisa hambu ku vila.

- Sinki

Ematshanw'weni yak u tirhisa tisambelo ku hlantswela eka tona swibye, lava tikotaka va tirhisa tisinki ku fana na valungu ku hlantswela swibye kona.

- Firiji / xigwitsirisi

Hikokwalaho ka ku fika ka gezi etindhawini ta vanhu namuntlha, Vatsonga lavotala van a swigwitsirisi swo titimeta mati na ku veka kona swakudya leswaku swi nga boli kambe swi tshama nkarhi woleha.

3.2.4. Mahanyelo endyangwini wa ndhavuko

Mahanyelo exikarhi ka ndyangu wa Mutsonga ya ndhavuko a ya ri na nawu, ku xixima na ku hanyisana kahle. A ku ri na nhloko ya ndyangu loyi a ri tatana loyi a nyikaka milawu ya matshamelo ya swilo eka swirho swa muti wa yena hi ku pfuniwa hi vakulukumba va rixaka ra yena lava katsaka vakokwana na vatswari va yena lava a tshama na vona. Loko n'wini wa muti a lova, a ku hahluriwa xihlungwana kumbe yindlu yaleyo yi mbindzimuxiwa kumbe ku hisiwa. Nkarhi wun'wan a swi koxa na leswakuku rhurhiwa ku ya akiwa kun'wana. Ku va u ri wanuna wa ntikekelo a swi pimiwa hi leswaku u na ndyangu wo kula ku fika kwihhi. Wanuna ku va a ta tekeriwa enhlokweni hi vanhu kumbe tiko a fanele a ri na vavasati votala lava a va lawulaka.

Vavanuna na vavasati a va nga dzumbi endhawini yin'we, a swi yila sweswo. A ku ri na ndhawu ya vavanuna laha a va tshama kona va endla swa vununa bya vona kasi na ndhawu ya vavasati a yi ri kona. Vavanuna a va ta tirhisa khorho ya muti ku tshama eka yona kumbe va tirhisa tshanga ku tshama va kanela timhaka ta xihundla kona. Vavasati ava nga pfumeleriwi ku nghena etshangeni ra swifuwo kutani ke tshangha a ri tirhisiwa hi vavanuna ku endla swo hambana hambana. Tshanga a ri tirha tani hi ndhawu yo dlayela kona tihomu ta magandzelo nkarhi wunwana ri tirha tani hi ndhawu yo lahlela kona nhloko ya muti.

Loko ku fika nhlomi emutini a ku rhumeriwa vakhegula kumbe vavasati lava nga rhanga va tekiwa laha ndyangwini ku tshama ehansi na yona va yi hlamusela leswi maendlelo ya ndyangu ma fambisaka xiswona. A va ta byela nhlomi hi ta makhomele ya vingi ya kahle, makhomele ya nuna, mahlayiselo ya vana va laha kaya na maswekelo leswaku swi endlisiwa ku yini. Sweswo a swi endla leswakuku yisiwa emahlweni mintolovelolo ya laha ndyangwini. Vana a va tekiwa va ri va nkoka na kona loko nhlomi yi tekiwile a yi languteriwa ku hatla yi kuma vana. Loko swo endleka vana va nga kumeki hi ku hatlisa, a ku ta lulamisiwa leswaku ku ya tekiwa nhlantswa laha nhlomi yi humaka kona ku yisa vuxaka lebyi bya mindyangu leyimbirhi emahlweni. Hi ntiyiso wa kona loko vana va tekana a ku nga ri vona ntsena lava tekanaka ntsena a ku ri mindyangu mimbirhi leyi tekanaka.

Vingi va xinuna a va nga vulavurisani na vasati va vana va vona va xinuna. A ku fanele ku tirhisiwa munhu wa le xikarhi ku endlela leswaku va hlamulana. Yaleyo a yi ri ndlela yo komba ku xiximana endyangwini. A ku ri na ku xiximana loku tsakisaka exikarhi ka vana va vanhvana na vana va xinuna.

Vana va xinuna a va ta ya tshama va orha ndzilo na vavanuna kulobye ekhorhweni ya muti kasi lava xisati a va ta tshama na vana va huha na vona loko vama na wa vona va karhi va rima na ku tirha mitirho ya xisati. Wansati a fanele a kuma vana votala leswaku va ta n'wi pfuna mintirho yo rima na ku hlakula va hatla va heta nsimu. Loko wanhwana a kurile a swi ri na ndlela ya kona yo tivisa vandyangu. Vahahani a va ri na xiave eku layeni ka vana va vamakwavo wa vona va xinuna na vaxisati..

Loko nhlomi na nuna vo tshika va holovile, nhlomi ayi ta byela maxaka ya nuna wa yona kumbe vahahani wa yena hi leswi va holovaka hi swona, a nga se ya byela varikwavo. Timhaka a ti lulamisiwa ti nga se onhaka hi vandyangu. Marito ya lava kulukumba a ya xiximiwa naswona a ma nga tluriwi. A ku lwiwa hi matimba leswaku ku kondleteriwa mhaka ya vukati ku byi ya emahlweni ku nga ri ku byi hahlula. Vayeni a va tekeriwa enhlokweni swinene, nkarhi wun'wana a va ta dlayeriwa mbuti kumbe homu leswaku loko va endzile xi va xixevo xa vona tani hi leswi vatsonga a va fuwile tihomu, tinyimfu na timbuti leto tala.

3.2.4.1. Mahanyelo endyangwini wa Mutsonga wa manguva lawa.

Endyangwini wa Mutsonga wa manguva lawa, nawu lowu a wu ri kona khale wa mafambiselo ya ndyangu a wa ha ri na ntikelo hikwalaho ka swivangelo swo hambana.-hambana Xin'wana xa swivangelo xo pfumaleka ka nawu xi vangiwa hi leswi vatswari va vana va tshamaka na vana va vona ku ri hava vakokwana lava khale a va dyondzisa na ku pfuna hi makuriselo ya vana leswaku ku landzeleriwa milawu. Kasi xivangelo xin'wana hi leswi vana va talaka ku tshama va ri voxo loko vatswari va vona va fambile va lava mintirho yo ti hanyisa. Hi ndlela yaleyo ku kumeka ku pfumaleka munhu loyi a nga ta sala a dyondzisa vana leswi va fanelaka ku swi tiva ni ku swi landzelela. Hakanyingi vana va hanya va nga ri na vatswari kumbe munhu nkulukumba ekusuhi na ku va dyondzisa na ku va tshinya. Xi'nwana xa swivangelo i ku tekelela mikhuva na mahanyelo ya tinxaka timbe ngopfu –ngopfu na hi nsusumeto wa minongonoko yo karhi ya nhluvuko na thelevhixini.

A swa ha ri kona leswiya swa ku vavanuna va tshama ekhorhweni va ri voxo. Eka mahanyelo ya namuntlha vavanuna na vavasati va tshama swin'we, va dzumba swin'we, va vona tithelvhixini swin'we. Leswi na maakelo ya tindlu ma nga hundzuka, masiku lawa ku tele leswo aka yindlu yi'we leyikulu yi aviwa hi tikamara. Vatsonga va namuntlha na vona va fana na tinxaka timbe hikuva va aka tindlu ta lwangu rin'we vat i ava hi ku thya mavito leswaku kun a kamara yo etlela. Kamara yo dzumba, kamara yo swekela kona, kamara yo dyela na kamara yo hlambela kona leswi khale a swi nga ri tano. Maendlelo lawa ma endle leswaku vanhu va tshama ndhawu yin'we, va dzumba swin'we swi nga ha ri na mhaka ya leswaku munhu l wanuna kumbe l wansati. Hambi loko k ovana hlomisa endyangwini wa Mutsonga, hlomisa ri boheka ku tsham na vingi na vana va vukati ehansi ka lwangu rin'we hikwalaho ka maakelo ya manguva lawa ya tindlu. Endyangwini wa ximanguva lawa ku tele mhaka yo pfumala ku xiximana. N'wingi wa xinuna namuntlha wa vulavula na hlomisa a ri hava swipimelo, va nga bula , va hlekelel minkarhi yin'wana va tlhela va tlulana milenge hi leswi mahanyelo ya kona ma nga xiswona. Ka ha ri hava xichavo hikuva vingi va xinuna a va chavi van'wana namuntlha ku ambala hambu buruku yo koma a famba endyangwini ku ri na nhlomi ya n'wana wa yena wa xinuna.

Mahanyelo ya vana na vatswari na wona ma onhakile ngopfu. Vana va xisati va tifambela va ambale maburuku ekaya va tlhela va nga titwi nandzu leswi a swi yila ngopfu khale ka matiko. Vana va Vatsonga na vona va tekelele mahanyelo yo ka ya

nga tivikani ya vambe yo pfumala ku xixima vatswari na lavakulu. Vatswari na vana va dzumba swin'we na madyambu a karhi va vona switori swa ka thelevhixini leswi nga talela hi mahanyelo yo khomisa tingana exikarhi ka vana na vatswari. Mahanyelo lawa ya kucetela rixaka ra Vatsonga ku suka hi switsongo-tsongo eka mintolovelo ya vona ya vuxaka, rirhandzu na nxiximo.

Endyangwini wa Mutsonga namuntlha ku lahlekile na mhaka ya vuxaka na ku amukela vayeni. Khale muyeni a amukeriwa hi malwandla emutini wa Mutsona, a ku ta dlayiwa swihandza-matala, ku dlayiwa timbuti loko ku fikile vayeni endyangwini ku komba rirhandzu, ku amukela na ku tsal hi ku endzeriwa hi maxaka. Namuntlha emindyangwini yotala ya Vatsonga ku vuriwa leswaku munhu u fanele a va tivisa a nga se teka rendzo r ova vhakela. Swotala swi endliwa hi ku hluvuka ka thekinoloji, hikuva hambu loko vanhu va ri kule na kula va swi kota ku vulavula hi tifoni va thlwla va swi kota ku vulavula va ri karhi va vonana eka tifoni ta vona. Hikokwalaho mhaka yo pfuxelana hi ku endza na yona ya karhi ya hetlwa matimba hi nhluvuko lowu nga kona eka masiku ya namuntlha.

3.2.5. Mafambiselo ya ndyangu wa ndhavuko

Ndyangu eka ndhavuko waVatsonga a ku ri ndzhaka leyi a yi fanele ku ka yi nga cukumetiwi. Ndyangu a wu tekiwa tani hi xihlahla laha munhu a tumbelaka kona. Ndyangwini a kuriendhawini laha hambu munhu a dyohise ku yini a ta amukeriwa kona nkarhi wun'wana na wun'wana. Ndyangu a ku ri ndhawu laha vana a va dyondzisiwa mahanyelo, mintolovelo na mintirho hinkwayo ya ku kota ku tihanyisa. Vakhale a va pfumela leswaku vana loko mutswari a va kurisile na vona va ta ku hlayisa loko u dyuharile. Leswi swi seketeriwa na hi xivuriso xa Vatsonga lexi nge:

X'ondli na xona xi ta ku ondlavu.

Tinhloko ta mindyangu a va ri vavanuna ntsena. Ndyangu a wu fambisiwa hi nawu wa wanuna na vakulukumba va rixaka rero. Khale a va pfumela eka swiyila na swikhohlwakholwana leswi a swi va pfuna ku ka va nga vutisi swilo swin.wana swa vutomi hambu loko va nga swi twisisi. A ku tirhisiwa swiyila na swikhohlwakholwana swo karhi ku hlayisa ndzhuti na ntikelo wa mindyangu ya Vatsonga. Loko wajaha a tekile nsati a kala a ha tshama endyangwini wa tata wa yena. Hambu loko a ri na nsati jaha a ri fanele ku yingisa na kulandzelela nawu wa tata wa rona tani nhloko ya muti.Loko tata wa yena a swi tsakela a ku fika laha tata wa rona a nga ta ri pfumelela ku huma muti ri ya sungula muti wa rona. A ku ri hava ku cincana eka mafambiselo ya muti, muti a wu fambisa hi vavanuna khale ka matiko. Loko swo endleka xiphiko xi tshuka xi vile kona exikarhi ka ndyangu lexi xungetaku ntshamiseko wavanhu vambirhi lava nga tekana , xiphiko xexo a xi ta vikiwa hi tindlela na maendlelo ya kona eka vakulukumba va muti leswaku xi ahluriwa leswaku ku va na xintshuxo.Loko xiphiko xa kona xi tika ku ahluleka , xiphiko xexo a xi ta yisiwa ehubyeni xi ya chukiwa kona.

Vatsonga a va ri na vutlharhi lebyikulu bya mafambiselo ya mindyangu hikuva a va nga tsakeli leswaku ndyangu wu avana kumbe ku hahluka. Hi vutlharhi bya vona a va

ta tirhisa swivuriso, swigego na swivulavulelo ku kondletela vuxaka na ku ahlula timhaka ndyangu wu kondza wu tshamiseka. Xikombiso xa ku nkondletela ndyangu leswaku wu nga hahluki hi loko ku humelele rifu, loko wanuna endyangwini a lovile a siya nsati a nga ri na vana, ematshan'wini yo hlongola wansati loyi wo loveriwa hi nuna hikuva a nga na vana a va ta vulavula na makwavo wa nunawa yena leswaku a ya pfuxa xitiko endlwini ya makwavo. Ku kumeka vana lava a va ta vuriwa vana va nuna loyi a nga lova kutani hi ndlela yaleyo ndyangu wu ya emahlweni. Loko mutswari o tshika a karhatekile ku tlula mpimo hi mahanyelo ya n'wana wa yena loyi a nga twiki hambu loko a dyiondzisiwile mahanyelo ya kahle, ku fika laha mutswariaehleketaka na ku hlongola n'wana ekaya, Vakulukumba a va ta n'wi khongotela leswaku a swi amukela hiku vula va ku:

Kuwa ra le thyakeni u dyisa hi n'wana.

Ndyangu wa Vatsonga a wu fambisiwa hi vavanuna tani hi tinhloko ta mimiti. Rito ra nhloko ya muti a wu ri nawu a ri nga tluriwi. Wanuna hi yena a vona leswaku endyangwini kuna rifuwo ro ringanela vanhu lava nga endzeni ka ndyangu wa yena. Wanuna a wu ri wona ndzhuti wa muti. Timhaka a ti vikeriwa n'wini wa muti hikuva a ri yena nhloko. Wansati emutini a nga nyikiwangi matimba yo wu fambisa, a fanele ku teka hinkwaswo a vikela wanuna, wanuna hi yena a fanele ku va na rito ro hetelela. Mafambiselo ya ndyangu wa Vatsonga a ya landzeleleka hikuva hi minkarhi ya ku xuxa ehubyeni vatswari va xinuna a va byela vana va vona va xinuna mahanyelo lawa a va fanele ku ma landzelela. Sweswo hi swona a swi endla na leswaku va kota ku hlawulela vana va vona vavasati eka mindyangu leyi a va ri na mahanyelo ya fana na yona leswaku va ya vuta kona.

3.2.5.1. Mafambiselo ya ndyangu wa manguva lawa ya Mutsonga

Tani hi laha ku boxiweke laha henhla leswaku khale ka matiko mindyangu ya Vatsonga a yi rhangeriwa hi vavanuna, namuntlha swilo swi hundzukile. Masiku lawa ya kumeka mindyangu exikarhi ka vatsonga leyi rhangeriwaka na ku fambisiwa hi vavasati, mindyangu ya kumeka namuntlha leyi fambisiwaka hi mutswari wun'we na vana ntsena na mindyangu leyi fambisiwaka hi vana ntsena ku ri hava vatswari. Xivuriso lexi nge:

Rihlampfu lerintswa ri tiyisiwa hi
rihlampfu ra khale

Xivuriso lexi xi tikomba xi karhi xi kanetiwa hi mahanyelo na mafambiselo ya mindyangu hi vana. Mindyangu yotala ya Vatsonga namuntlha yi pfumala vakhegula na vakhalabye. Vafambisi va mindyangu namuntlha exikarhi ka vatsonga i vini va mindyangu hi voxu. Hikokwalaho timholovo a ti heli emindyangwini namuntlha. Emindyangwini yotala ku pfumaleka vaahluri na valamuri va timholovo na tinyimpi.

Lexi talaka ku humelela emindyangwini namuntlha hi leswaku loko vanhu va holova endyangwini va tsutsumela emaphorisei, eka masoxali weka na le ka vamjisitarata.

Mindyangu ya Vatsonga votala namuntlha yi fambisiwa hi maphorisa, masoxali weka na vamajisitarata na magqwetha.. Kasi khale ka matiko loko ku holoviwa endyangwini a ku vikeriwa vakulukumba va ndyangu va ta pfuna ku tisa xintshunxo. Timhaka ta timholovo ta mindyangu a ti nga humi emindyangwini kambe a xi ri xihundla xa ndyangu. Mindyangu ya namuntlha a ya ha hlayisi swihundla. Leswi swi karhi swi hlohloteriwa na hi tipolitiki ta ku ntshuxeka ka tiko na minongonoko leyi haxiwaka hambu eka swiya na moya ya leswaku vanhu va nga xanisiwi a va boxe swihundla leswi xungetaka nsirhelelo wa vutomi bya vona

3.3. Nkoka na ntirhowa swirho na nhloko ya ndyangu

3.3.1. I mani a rhangelaka ndyangu ku sukela emasunguleni?

Vakhalabye na vavanuna hi vona ku sukela khale eka rixaka ra Vatsonga a va tiviwa va ri varhangeri emindyangwini ya vona. A ku nga endliwi nchumu emutini loko wanuna a nga xi tivi. Swilo hinkwaswo a swi fanele swi sumiwa eka n'wini wa muti loko swi nga se endliwa, nakona loko n'wini wa muti a nga nyikangi mpfumelelo wa leswaku swi endliwa a swi nga ta endliwa. Vanhu va xinuna a va ri na nkoka endyangwini wa ndhavuko wa Vatsonga hikokwalaho ka ku hi vona hi xinto a va fanele va hlayisa ndyangu ni ku wu sirhelela eka makhombo.

Ku sukela emasunguleni ya ndyangu, murhangeri wa wona a a fanele ku va wanuna. Vavanuna hi vona a va vitaniwa tiphuphu ta mindyangu, hikokwalaho ndyangu wo pfumala wanuna a wu vitaniwi ndyangu wo helela. Vavanuna a va ri ni mitirho yotala, Yin'wana mitirho ya vona a yi katsa leyi landzelaka: A va fanele ku yisa ndyangu emahlweni hi ku teka vavasati votala lava nga ta veleka vana lavotala endyangwini. Vavanuna hi vona a va fanele ku va tinhloko ta mindyangu, va veka milawu leyi nga ta landzeleriwa hi swirho swa ndyangu hinkwaswo. Vavanuna a va fanele ku rima, ku hlota na ku phamela mindyangu ya vona. Vana vaxinuna a va fanele ku risa swifuwo swa vatata wa vona na ku dyondza ku rima na mitirho leyi a yi endliwa hi vatata wa vona ku hlayisa mfuwo na ndzhaka ya rixaka ra vona. Vana va xinuna a va fanele ku xixima nawu wa vatata wa vona na ku wu landzelela hambu tata wa vona a nga ha ri kona.

3.3.1.1. I mani a rhangelaka ndyangu manguva lawa?

Namuntlha mitirho ya xinuna a yi hambanyiseki na mitirho ya xisati. Vavasati va manguva lawa va rhangela mindyangu laha na wanuna a nga riki kona, mindyangu ya vona yi tlhela yi tshamiseka hi tlhelo ro basa, ku akeka ka tindlu na ku hlayisiwa. Vavanuna na vavasati se a swa ha yili ku kumeka va karhi va tirha swo fana hikwalaho ka nhluvuko. Ka ha ri hava mitirho leyi va nge i ya vavanuna ntsena, mitirho yo hambana ya tirhiwa hi vanhu va rimbewu ro hambana. Vana va xinuna va kumeka va nga ha ri na mitirho xidzi leyi nga va kongoma namuntlha handle ka ku rhendzeleka na

mapatu na kona ku dyondza xikolo. Van'wana Vatsonga lava lavaka vana va vona va va na xikongomelo va dyondzisa vana va vona mitirho leyi khale a hi yi vula mitirho ya vana va xisati. Van'wana vana va xinuna va dyondzisiwa ku basisa, ku sweka na ku hlantswa leswi kahale a swi tiveka swi endliwa hi vaxisati.

3.3.2. Ndlela leyi tindlu a ti akisiwaka xiswona

Tiyindlu ta Vatsonga a ti akiwa hi switirhisiwa swa ntumbuluko. A tiakiwa hi timhandzi leti a ti ri tona a ti rhang a ti enlda rimba, kutani ti phamiwa endzeni hi misava yo tiya ku pfala leswaku ku nga ngeni moya wo titimela wa xirhami hi nkarhi wa xixika. A ku tirhisiwa timhandzi ta misinya, ngopfu ngopfu nsiya wa nxanatsi ku endla lwangu ra yindlu. Timhandzi leti a ti vatliwa ti khomanisiwa hi tingoti exihlungwanini leswaku ti tiya. Tingoti leti a ti boha timhandzi a ti rhang a ti lovekiwa ematini. Lwangu a ri fuleriwa hi byanyi lebyi nkarhi wun'wana a byi lukiwa byi endla makenya lama hi wona a ku ta phutseriwa lwangu hinkwaro leswaku vanhu va nga neriwi hi mpfula hi mikarhi ya timpfula. Kasi hi mikarhi ya mumu, lwangu leri a ri endla ndzhuti lowunene. Timbati ati endliwa hi tinhlanga laha loko u pfula a wo susumeta kunene ri famba na khumbi ra yindlu. Ehansi a ku chayiwa hi xichayu leswaku ku tiya endzhaku ku hamba ku sindziwa kunene.

Loko nkarhi wu karhi wu famba, tindlu ta Vatsonga va khale a ti akiwa hi switina swo ka swi nga ri swa semendhe ku tlhela ku tirhisiwa switirhisiwa swo ka swi nga xaviwi swo fana na timhandzi t anhova, maribye na byanyi byo fulela. Tindlu ta nguva leyi a ta ha ri tona to akiwa hi maendlelo malawo. Masiku lawa ta akiwa tindlu ti fana na leta khale ta xirhendzevutana kambe maribye hambu timhandzi ta nhova a swa ha tirhisiwi. Namuntlha vahnu va xava switina kumbe va tiformela switinaswa semendhe va aka tindlu ta vona, timhandzi va xava timhandzi leti nga tsemiwa no vatliwa kahle leti vuriwaka tipala. Hambu loko makenya ma ha tirhisiwa emindyangwini yin'wana ya Vatsonga namuntlha lavo tala Vatsonga va fulela hi mazingi kumbe swileti na ku tirhisa timbalelo ta xilungu to vatliwa kahle ku endla lwangu.

3.3.3. I mani a langutelaka tinhundzu ta ndyangu?

Ntirho wa ku langutela nhundzu ya muti a wu ri wa vavanuna ngopfu hambu leswi vavasati na vana na vona a va ri na xiave eka swona. Vavanuna va khale va Vatsonga a va ri na maendlelo y pfuka ka ha ri mix ova valanga xiyimo xa swilo endyangwini hinkwawo ku leswaku swilo swa ha tshamisile leswi va nga etlela va swi siyise xiswona ni madyambu. A va ta ya na le tshangeni va langutisa no hlaya tihomu, va valanga valanga majoko, swikomumu na switiropo va nga se endla nchumu. Vavanuna a va ta famba va langutisa na rihlampfu ra muti ku von leswaku a ri tshoviwangi.

Vavasati na vana a va pfuneta eku languteleni ka tinhundzu ta muti na ku endla mintirho yin'wana. Mitiho yinw'ana ya vona a yi katsa leyi landzelaka: Vavasati va Vatsonga a va hanya hi ku kandza. A va tirhisa matshuri na misi kutani loko va lava ku kuma mapa a va sefela exirhundzwini kumbe va kheza Kunene hi rihlelo. Swakudya

swa muti a swi boha ku lulamisiwa hi vavasati hambi ya ri mati a ya boha ku ya kiwa hi vavasati hi ku rhwala makhuwana enhlokweni. A va tirha ku veleka vana va kurisa muti na ku va hlayisa hi milawu ya vanuna wa vona. Wansati loyi a nga ri na nkateko wo kuma n'wana a ya tekeriwa hlantswa eka vona yi ta n'wi velekelana vana. A va fanele va rima ni ku hlakula masimu na ku tshovela swa le masin'wini. Loko va karhi va tirha mitirho leyi a va tlhela va langutela tinhundzu leti va tirhaka hi tona na ku tihlayisa leswaku va tlhela va ya emahlweni ku ti tirhisa

Vana na vona a va tekiwa tani hi swipfuneto endyangwini eka swilo swo tala. Vana a va fanele ku tswariwa leswaku va pfuna ndyangu leswaku wu ya emahlweni. Hikokwalaho wansati loyi a tekiwa a fika endyangwini a nga kumi vana a ta tekeriwa nhlantswa leyi a yi ta n'wi velekelana vana. Vana a va pfuna vatswari na le ka ntirho wa ku langutela nhundzu ya ndyangu. Nhundzu ya ndyangu leyi a yi katsa masimu, swifuwo, switirhisiwa swa le masin'wini na vana lavatsongo. Handle ka ku langutela nhundzu a va pfuna vatswari eku rimeni ka masimu, ku byala mbewu emasin'wini loko van'wana va huha na vana lavatsongo va ha mamaka loko vamaana wa vona va ri eku tirheni. Vana a va dyondzisiwa mitirho hinkwayo ya le ndyangwini ku endlela leswaku loko va kurile va ta tiyimela hi voxela na vona.

3.3.4. I mani a hlohlotella mahanyelo lamanene endyangwini?

Mahanyelo lamanene a ma hlohloteriwa hi vatswari na vakulukumba va muti hinkwavo endyangwini. Vatsonga va khale a va pfumela leswaku n'wana a hi wa wun'we kambe n'wana i vanhu hinkwavo. Vanhu va khale a va ri na ndlela leyi a va kondletela mahanyelo lamanene hi yona. Hikwalaho ka vutlharhi bya vonq abyo hlawuleka ava tshemba leswaku vana va xinuna va fanele va dyondzisiwa mahanyelo ya xinuna hi vavanuna kulobye ehubyeni kasi vana va xisati va fanele va dyondzisiwa mahanyelo ya xisati hi vamhani wa vona exitangeni na le swivaveni laha a va xuxa kona.

Vavanuna a va nga tshami ndhawu yin'we na vavasati, a va nga tshami va khegelanile na ku khomana hi mavoko emahlweni ka vana a swi yila. Vavanuna va khale va Vatsonga a va tshama ekule na vavasati va endla swa vununa bya vona. Mikarhi yin'wana vavanuna a va ta hlanganela endzeni ka tshanga ku tirha swa mirhi yo tiyisa miti ya vona na ku kanela swihundla swa vununa bya vona. Vakhegula na vahahani wa muti hi van'wana a va ri na xiave eku kondleteleni ka mahanyelo lamanene. Vakhegula a va ta tshama va xuxa na vana va karhi va va dyondzisa mitsheketo leyi a yi ri na tidyondzo to karhi eka vatukulu va vona. Loko jaha ri teka nsati vavasati lava nga rhanga va tekiwa endyangwini a va ta lerisiwa ku ya letela hlomisa hi mikhuva na milawu ya laha ndyangwini. Hlomisa loko ro kumeka ri nga landzeleli mikhuva ya ndyangu walowo a va ta ri heleketa ekaya leswaku ri ya layiwa hikuva mahanyelo lamanene a va lavav leswaku ya nga tsan'wiwi hi munhu.

3.3.5. Nseketelo lowu lavekaka eka nuna nansati wa ku fambisa ndyangu.

Mhaka ya ku sungula ndyangu i mhaka ya nkoka evuton'wini bya vanhu, hikokwalaho yi fanele ku kondleteriwa na ku seketeriwa hi vanhu votala ku nga ri munhu u'we leswaku ndyangu wu ta tiya. Nuna na nsati loko va tekana va lava nseketelo ku suka eka vatswari va vona, vamakwavo wa vona na maxaka hinkwawo leswaku vukati bya vona byi nga hahluki. Mikarhi yin'wana swa laveka leswaku nsati kumbe nuna loyi u tekanaka na yena a rhang a amukeriwa hi vatswari va wena leswaku va ta ku nyika mikateko evukatini bya vona hambani loko u nga teki kumbe ku tekiwa hi vona. Loko vatswari va seketela ku tekana ka nuna nan sati va ta pfuna ku endla leswaku vana va vona lavan'wana na maxaka na vona va byi seketela na byi tsakela vukati lebyintswa byi nga sunguriwa.

Mhaka yin'wana ya nkoka eku sunguleni ka ndyangu i nseketelo wo huma eka mindyangu mimbirhi leyi vatekani va humaka eka yona. Hakanyingi loko jaha na nhwana va sungula timhaka ta ku lava ku tekana a swi ta lava mindyangu ya ka vona hinkwayo yi va seketela. Nseketelo wo sungula a wu ta vonaka hi kusumeriwa timhaka leti eka vahahani, vamlume na vakokwana eka rixaka ra ka vona hinkwaro leswaku vana va vona va lava ku tekana. Hi ndhavuko wa Vatsonga tata wa jaha a swi endleka a seketela n'wana wa yena wa jaha hi ku n'wi lovota yi ri ndlela yo komba ku tsakela mhaka ya yena ya ku teka nsati.

Loko jaha se ri hlomisile a va ta kombela vatswatsi na vakhegula va maxaka ya le kusuhi va va laya hi vumbirhi bya vona leswaku va ta tiva leswaku leswi va nga sungula ndyangu a va ha ri mufana na nhwanyana , se i nuna na nsati va fanele ku hanyahi ndlela leyi kombaka xitswatsi. Vatswatsi lava a va ta va byela hi leswi va faneleke ku swi endla leswaku va hanya kahle na maxaka na vanhu hinkwavo na leswi va nga fanelengiku ku swi endla tani hi nuna na nsati. Nkarhi wun'wana a va ta va hlamusela na swiyila na swikhohlwakhohlwana leswi yelanaka na vukati xikombiso, xiyila xo fana na lexi nge:

U nga andlali masangu loko ku vabyiwa
emutini, swayila

Xiyila xo fana na lexi boxiweke laha henhla a xi ta fanela ku landzeleriwa hi vatekani leswaku vukati bya vona byi nga hlangani na ku rhukaniwa. Nkarhi wun'wana a va ta byeriwa leswaku loko va tshuka va nga kuman hi marito va fanele va ya byela vamani. Hlomisa a ri ta byeriwa leswaku loko va holova na nuna a nga tsutsumeli ekaya ka vona a rhang a byela swirho swa muti leswi va nga ta n'wi komba swona leswi katsaka vakokwana na vahahani leswaku va ta va hlanganisa kumbe ku va ahlulele swiphiso swa vona. Nseketelo lowu wanhwana a ta nyikiwa vona hi v aka vona l ku n'wi laya hi vahahani na va kokwana va yena, va n'wi byela hinkwaswo leswi a faneleke ku swi endla evukatini. A va ta n'wi dyondzisa makhomelo ya nuna, vingi, vana va vukati na maxaka hinkwawo ya le vukatini.

3.4. Mavonele ya mulavisisi ya leswi nga onhaka ntsako endyangwini.

Hi ku ya hi mavonele ya mulavisisi ku na timhaka to hlayanyana leti nga onhaka ntsako endyangwini wa vatekani kambe mhaka leyikulu leyi ndzi nga yi boxaka eka ndyangu wa ndhavuko wa Vatsonga i ku pfumaleka ka vana loko vanhu va tekanile. Hi ku ya hi xintu wansati u tekeriwa leswaku a kurisa muti. Wansti u fanisiwa na murhi lowu faneleke ku humesaka mihandzu hi nguva ya kona. Hambi hlomisa ro va kahle ku fika kwihi, loko a nga koti ku kuma vana u vonaka a nga riekhu fikeleriseni xikongomelo xa vukati hi mavonelo ya Vatsonga va khale.

Xin'wana xivangelo xa khale na namuntlha lexi nga kona lexi onhaka ntsako endyangwini i rifu. Hambi loko vutomi bya nandzihisa ku yini, rifu tani hi muyeni la nga tivisiki matelo ya yena na nala endyangwini loko ri fika, ntsako wu boheka ku tsemeka. Rifu a ri toloveleki, a ri vuli leswaku ri fika rini naswona a ri hlawuli leswaku i muntshwa, i wa khale, wa ha ku teka , wa ha ku tekiwa ? Loko ri fika ri onha makungu hinkwawo lamanene na lamo biha.

Leswi onhaka ndyangu swin'wana eka manguva lawa i ku tsandzeka ka vatekani ku xixima swihlambanyo swa vona swa vukati, xikombiso,i ku pfumaleka ka ku tshembekela nuna kumbe nsati. Mhaka leyi yi seketeriwa hi matsalwa lamo kwetsima eka Vaheveru (13: 7) leyi nge:

Ku tekana a ku ve loku xiximiwaka hi vanhu hinkwavo, vukati byi nga onhiwi hi ku kanganyisana, hikuva Xikwembu xi ta avanyisa timbhisa ni vaoswi.

Ntshaho lowu wu tshinya vatekani eka mahanyelo ya vona leswaku va nga kanganyisani hi mhaka yak u oswa na vumbhisa ehandle ka vukati bya vona. Swi tikomba swinene leswaku loko ku nga tshembekelani ko va kona ntsako wu nga onhaka endyangwini. Maendlelo lawa yo pfumala ku tshembheka ya vanga madzolonga lamakulu emindyangwini lama nga heteleleki hi ku onha ntsako ntsena kambe ma hetaka ma hahlurile mindyangu na ku vanga ku thalana eka mindyangu yaleyo.

Mhaka yin'wana leyi onhaka ntsako endyangwini i ku nghenelela ka vatswari na maxaka ya vatekani hi ndlela yo biha evukatini bya vana va vona.Matsalwa lamo kwetsima ma alela ku nghenelela ka muxaka lowu loko eka (Marka 10:6-9) ma ku:

Kambe eku sunguleni ka ntumbuluko, ku vuriwe leswi: "Xikwembu xi endlile munhu wa xinuna ni munhu wa xisati.Hikwalaho ka swona wanuna u ta sukela tata wa yena ni mana wa yena, a namarhela nsati wa yena; kutani lavambirhiva ta va nyama yin'we

ntsena.Hikokwalaho, leswi Xikwembu xi
swi hlanganiseke, swi nga tshuki swi
hambanyisiwa hi munhu

Ku ya hi ntshaho lowu a ku na munhu loyi a nga na mfanelo ya ku hambanyisa nuna na nsati loko Xikwembu xi va hlanganisile. Hi marito man'wana a ku na vahahani, vamlume, maphorisa hambu tisojaliweka ti nga hambanyisaka vatekani. Manghenelo ya vatswari ya ku hleva nsati kumbe nuna wa n'wana wa vona na ku ka va nga rhandzi vuxaka bya vana va vona na lava nga tekana na vona, swi onha ntsako na swona.

Namuntlha ntsako wa onhiwa na hi ku pfumaleleka ka mphamelo wo ringana endyangwini.Mi kuma leswakuwanuna na wansati va pfumala mali yo langutela ndyangu wa vona. Hambu loko vatekani va rhandzana ngopfu kambe loko ku fika nkarhi wa ku dya va nga ri na swakudya na loko ku fanele ku hlambiwa ku va hava swo hlamba hi swona, loko va lava swiambalo ku va hava mali yo swi xava, swilo leswi hinkwaswo swa yiva na ku onha ntsako endyangwini. Kasi yin'wana mhaka leyi onhaka ntsako i ku va wanuna a languteriwa ehansi na ku ka a nga xiximiwi hi nsati wa yena, swa onha ntsako na swona. Ntsako endyangwini wu nga ha onhiwa hi wansati wo loloha, wo kariha na mihoni. Leswi swi seketeriwa na hi Bibe eka Swivuriso (21:19) leyi nge:

Ku tiakela emananga swi tlula ku
tshama ni nsati wa timholova ni wa ku
kariha.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku wansati wo kariha u onha ntsako endyangwini. Hi vona hi laha a vuriwaka leswaku ku tsham na yena swi tluriwa hi loko munhu a akile emananga. Matsalwa yo kwetsima ya ya emahlweni ya kombisa eka Swivuriso (14:1) ya ku:

Wansati la tlhariheke u aka yindlu ya
yena, kambe wa mihoni wa yi hahlulahi
mavoko ya yena

Leswi swi kombisa swinene leswaku ndyangu wu nga hahluriwa hi mitirho yo biha ya wansati. Nakambe ku na ku yisa emahlweni eka Swivuriso (12:4) ka ku:

Wansati wa migingiriko i harhi ya
vuhosi enhlokweni ya nuna wa yena,
kasi wansati loyi a khomisaka nuna wa
yena tingana, u fana na vuvabyi lebyi
borisaka marhambu.

Mhaka leyi tshahiweke laha henhla yi kombisa leswaku wansati loyi a nga na migingiriko wa engetela ntsako eka nuna wa yena kasi u kona wansati la khomisaka nuna wa yena tingana. Endyangwini loko o tsaka swi le rivaleni leswaku ntsako wu ta

va kona emutini hinkwawo. Swa tikomba leswaku wansati u na xiave xikulu xa ku kondletela kumbe ku onha ntsako endyangwini.

Ntsako wu nga ha onhiwa emutini na hi wanuna la nga rhandziki nsati wa yena hi ku hetiseka. Ku ya hi Bibe eka Vaefesa (5:25) yi ri :

N'wina vavanuna, rhandzani vasati va
n'wina kukota leswi Kriste na yena a
nga rhandza kereke, kutani u nyiketile
vutomi bya yena hikokwalaho ka yona

Bibe laha yi lerisa vavanuna ku rhandza vasati va vona. Loko wanuna o tsandzeka kumbe a tshika ku rhandza nsati wa yena hi xivangelo xihi kumbe xihi, naswona sweswo swa onha ntsako wa le ndyangwini. Nakambe Bibe eka (Genesa 2:24) yi vula marito lawa hi wanuna yi ku:

Hikwalaho ke wanuna u ta siya tata
wakwe na mana wakwe, u ta namarhela
nsati wa yena, va ta endla nyama yi ri
yin'we.

Ntshaho lowu wa Bibe wa tiyisa na wona xiyimo lexi ku ya hi vukhongeri bya Bibe xi fanelaka ku va xiswona, leswaku wanuna u fanele ku va nchumu wun'we na nsati wa yena. Loko wanuna o kumeka a nga ri nchumu wun'we na nsati wa yena kumbe a nga namarheli nsati wa yena, kambe a namarhela ngopfu vatswari, maxaka kumbe vanghana a siya nsati wa yena ehandle swa onha ntsako wa ndyangu na swona.

3.5. Nkatsakanyo wa ndzima

Hi vonile eka ndzima leyi hilaha xivumbeko xo sungula xa matshamelo ya ndyangu xi nga xiswona. Hi khumbhile ta maakelo ya tindlu, swingolongondwana leswi ndyangu wu nga na swona. Hi kombisile na mitirho na nkoka ya nhloko na swirho swa ndyangu. Eku heteleni mulavisisi u kombisile mavonele ya yena ya leswi nga onhaka ntsako endyangwini.

NDZIMA YA MUNE

Masungulelo ya ndyangu wa ndhavuko na ndyangu wa ximanguva lawa hi vavanuna na vavasati va vatsonga

4.1. Manghenelo

Ku na swotala leswi a swi tekiwa tani hi swilaveko swa ku sungula ndyangu ku ya hi ndhavuko. Eka xitsalwana lexi ndzi ta pimanyisa swilaveko swa mune ntsena swa ku sungula ndyangu wa ndhavuko na ndyangu wa ximanguva lawa.

4.2. Nhlamuselo ya marito

Hi ta kongomisa nhlamuselo ya marito ya mune ntsena ku nga vukhale, ngoma, ndzovolona vukati.

4.2.1. Vukhale

Cambridge Advanced English Dictionary ya hlamusela yi ri:

Age appropriateness is suitability or right for people of a particular age

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku vukhale kumbe malembe lama nga ringanela swi vula malembe lama nga mfanelo kumbe ku ringanela eka vanhu vo karhi. Eka xitsalwana lexi hi vulavula hi malembe lama ringanelaka ku tekana ka vanhu va Vatsonga ku ya hi ndhavuko na ximanguva lawa.

4.2.2. Ngoma na vukhomba

Ngoma yi hlamuseriwa hi **Oxford Dictionary.com** yi ku:

Initiation is a rite of passage marking entrance or acceptance into a group or society. It could also be a formal admission to adulthood in a community or one of its formal components

Nhlamuselo leyi yi humesa mhaka ya leswaku, ngoma i maendlele yo ngenisa munhu kumbe ku amukela munhu eka ntlawa wo karhi wa vanhu leswaku a tekiwa

tani hi ntswatsi etikweni na le ka swiave swo karhi swa tiko. Munhu wa xinuna na wa xisati na yena wa fanela ku amukeriwa eka xigava xa vununa na xigava xa vusati.

4.2.3. Ndzovolo

Oxford Dictionary (1992: 82) yi ri:

Lobola is a century-old tradition, still common throughout Africa. This system requires that a price be paid for the right to marry a woman. This practice is still used extensively in contemporary African society and has raised both critical and supportive voices.

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku ku lovola i mhaka ya xikhale kambe ya ha ri kona etikweni ra Afrika-dzonga. Eka maendlelo lawa ku laveka leswaku ku humesiwa nxavo wa timfanelo ta ku lovola wansati. Ku fikelaeka nkarhi wa sweswi maendlelo lawa ma ha tirhisiwa swinene eka vanhu va Afrika va namuntlha hambani leswi ku nga na maehleketelo na ku vulavula ko hambanahambana hi mhaka yo lovola.

4.2.4. Vukati

Hayward (1999:32) u hlamusela vukati a ku:

Marriage is a union between a man and a woman such that children born to the woman are recognized legitimate offspring of both parents.

Laha ka ntshaho lowu hi hlamuseriwa leswaku vanhu vambirhi va nghena eka vun'we bya ku tekana laha wanuna na wansati va endlaka vun'we lebyi endlaka leswaku vana lava va velekiwaka endzeni ka vun'we bya vona va vuriwaka swihluke swa vona va ri vambirhi na leswaku i vana lava velekiweke hi nawu. Khale ndlela yo amukeleka ya ku sungula ndyangu a yi ri ndlela yo nghena hi vukati. Westermarck (1999:65) u kombisa vukati na ku byi hlamusela a ku:

A more or less durable connection between male and female lasting beyond the mere act of propagation till after the birth of the offspring.

Marito ya Westermarck ya komba leswaku vukati I ku hlangana ka wanuna na wansati loku yaka emahlweni na hundza endzhaku ka ku velekiwa ka vana. U tlhela Westermarck (1996:59) a ya emahlweni a hlamusela a ku:

A relation of one or more men to one or more women that is recognized by custom or law.

Westermarck u kombisa hi marito ya yena lama nga tshahiwa eka ntshaho lowu nga laha henhla leswaku vukati i vuxaka exikarhi ka vavanuna na vavasati kumbe i vuxaka bya wanuna wun'we eka vavasati votala. Nhlamuselo yin'wana ya vukati yi kombisa leswaku vukati i ku hlangana ka xinawu ka wanuna na wansati tani hi nuna na nsati. Lawa i marito lama boxiwaka hi Witkins (2000:45) hi ndlela leyi:

Marriage is the legal union of man and a woman as a husband and a wife.

Witkins u tlhela a ya emahlweni a vula leswaku evukatini hi laha wanuna na wansati va tekaka makungu ya ku hanya tani hi nsati na nuna hi ku tiboha na ku tiyimisela ka xinawu. Witkins (2000:45) u hlamusela vukati a ku:

Marriage is a social institution under which a man and a woman establish their decision to live as husband and wife by legal commitment, religious ceremonies etc.

Swidyondzeki leswi ndzi nga swi tshaha laha henhla swi tiyisa mhaka ya leswaku vukati i ku hlangana na ku tiyimisela ka vanhu vambirhi kumbe ku tlula ku sungula ndyangu. Lexi humelelaka erivaleni hi tinhlamuselo leti hi leswaku vukati na mindyangu ya hambana ku ya hi ndhavuko ya tinxaka ta vanhu. Nchumu wa nkoka hi leswaku loko ndyangu wu fanele wu simekiwa ku fanele ku ri na vukati.

4.3. Maendlelo ya vukati bya xikongomelo bya ndhavuko na bya manguva lawa

Vukati namuntlha byi hambanile na leswi a byi ri xiswona khale. Byi vonaka byi hundzukile ngopfu-ngopfu hi mhaka ya dyondzo na ku hluvuka ka vanhu va xisati. Vanhu va xisati namuntlha va tirha, va hola mali leyi nkarhi wun'wana yi hundzaka leyi horiwaka hi vavanuna hikokwalaho van a ku hlawula eka leswi va swi lavaka niu leswi va nga swi laveki. A swa ha fani na khale laha loko wansati a tekiwile a hanya ku ya hi leswi nuna wa yena a lava swona.

Namuntlha xikongomelo nkulu xa vukati xi tikomba ngopfu hi vuvekisi lebyi vanhu va byi endlaka ehenhla ka vana va vona. Khale ka matiko vukati a byi nga heli ehandle ka ku hetywa hi ku fa ka vatekani. Namuntlha hi ku va vavasati va titirhela, va nga kombeli mali eka munhu wa xinuna na ku va na ntshunxeko wa swisivela mbeleko swi endla leswaku vukati byi hahluka na ku hela vatekani va ha hanya. Ntshunxeko wa swisivela mbeleko wu nyikile vavasati ku hlawula ku va na mindyangu leyintsongo ya vana va nhlayo leyintsongo, Ntshunxeko wa ku tirha ka vavasati wu va nyikile ku hlawula leswaku va nga tiyisela maxangu ya vukati kumbe va thala vukati.

4.3.1. Malembe ya ximfumo yo tekana

Khale ka matiko vana va xinuna na va xisati va Vatsonga a va landzeleriwa no dyondzisiwa swa vununa na vusati ku ya hi kokwana Mphephu N'wa-Ntsan'wisi Makasani. Vana va xinuna a va dyondzisiwa hi vavanuna kasi vana va xisati a va dyondzisiwa hi vamaana wa wona. Vatswari lava a va tlhela va tiva swigavagava swa ku kula ka vana lava hinkwaswo. Vukhale bya vafana a byi nga ri na malembe lama a ma tirhisiwa ku pima hi wona leswaku loko mufana a fikile eka wona a a fanele ku teka nsati kambe a fanele ku va a hundzile xigava xa vufana a va wajaha loyi a nga vupfa ku ringana leswaku a nga sungula ndyangu.

Vanhwanyana na vona a va nga ri na xipimo xa vukhale bya malembe, hi marito man'wana hi leswaku khale a va nga hlayeli malembe leswaku nhwanyana loko a fika malembe yo karhi u kurile ku ringana ku sungula ndyangu. Vukhale a byi nga voniwi hi ku hlayela malembe kambe hi makulelo ya munhu na ku vupfa ka mihleketo ya yena. Hi ku hlamusela ka kokwana N'wa- Ngqechi hi leswaku mufana a fanele a chaya zivuko ku komba leswaku u kurile kasi nhwanyana yena a fanele ku vona masiku ku komba leswaku na yena u kurile. Loko nhwanyana a vonile masiku hi kona a ringanela ku khombisiwa ku komba leswaku u kurile ku ringanela na ku sungula ndyangu.

Manguva lawa vukhale bya nhwana kumbe jaha hi tlhelo ra ku sungula ndyangu a byi na xiave xikulu eka manguva lawa. Vana lava dyondzaka xikolo va khomeletywa hi xikolo ku hatla va sungula mindyangu kasi lava nga riki na mhaka ya xikolo va tinghenisa eka timhaka to sungula mindyangu va ha ri vatsongo. A byi kona vukhale lebyi namuntlha byi vuriwaka leswaku loko munhu a fika eka malembe ya kona u fanele a sungula ndyangu. Leswi talaka ku humelela hi vona vanhwana na majaha va kuma vana va ha nghena xikolo va nga tekanangi na lava va kumaka vana na vona.

4.3.2. Ngoma ya xinuna na vukhomba tani hi vununa na vusati

Xilaveko xin'wana xa n'wana wa mufana a ku ri ku ya engomeni ya xinuna a ya yimbisiwa leswaku a ta va wanuna. Engomeni hi laha vakhale a va pfumela leswaku mufana u ya siya milombyana hinkwayo ya vufana kona. A vuya a ri wanuna loyi a nga tiyiselaka swiyimo swo tika. Wanhwana na yena a fanele ku khomba ku sungula a nga se sungula ndyangu. A swi tekiwa leswaku loko u nga khombangi kumbe ku yimba u xuvuri hikwalaho maxuvuri hinkwawo a ma nga fanelangi ku sungula ndyangu. Loko swo tshuka swi endleka wun'wana a teka nsati eka tinxaka timbe leti nga tiviki mhaka ya vukhomba a va ta khombisa wansati loyi va vukati bya yena. A swi vonaka wonge swa yila ku sungula ndyangu u nga tivi ngoma ya xinuna kumbe ya xisati. Endzhaku ka loko nhwana a khombile a ku ri hava lexi nga nw'wi sivelaka ku ya sungula ndyangu loko a gangisiwa.

Masiku lawa ngoma na yona a ya ha vonaki yi ri xilaveko eka nguva leyi eka Vatsonga xa ku sungula ndyangu. N'wana wa xinuna kumbe wa xisati wa sungula ndyangu a nga yangi engomeni ya xinuna hambu yi ri ya xisati eka nguva leyi hi nga eka yona. A

swa ha chavisi kumbe ku yila loko munhu a nga yangi engomeni eka nguva leyi. Vatsonga votala va hitekela dyondzo ku tlula ngoma na vukhomba.

4.3.3. Ndzovolo tani hi ndlela yo hlenganisa mindyangu mimbirhi

Ndzovolo a ku ri xilaveko xa nkoka ku va xi endliwa hi wajaha hikuva hi swona a swi tiyisisa rirhandzu, vuxaka, ku xiximana na ku tiboha eka lava tekanaka na mindyangu ya vona. Xin'wana xilaveko a xi boha a ku ri ku lovola eka munhu wa xinuna na ku lovorwa eka lowa xisati.

Khale a va tirhisa swikomu ku lovola hi swona. Swikomu swa kwalomu ka 40 ku ya ka 50 a swi lovola wansati. Hikwalaho ka ku hlengana na tinxaka ti'wana na vona Vatsonga va dyondzile ku lovola hi tihomu leti a va ti fuwa. Loko wajaha a ri hava tihomu ta ndzovolo, tata wa yena a n'wi lovota hi ta yena tihomu kumbe va teka tihomu leti nga lovola makwavo wa yena wa xisati va n'wi lovolela nsati hi tona. Timhaka ta leswaku jaha a ri lovotiwa hi tata wa rona ti seketeriwa hi Boonzaaier (2002:25) loko a ku: *Marrige goods are delivered by the groom's father to the bride's father*

Swi le rivaleni leswaku khale koloko a hi vanhu hinkwavo lava a va ri na mali yo lovola. Mhaka leyi yi komba hi xihlamusela marito xa ka Oxford lexi kombaka leswaku xuma eka van'wana a ku ri tihomu. Mhaka leyi yi tsariwile hi **Oxford Dictionary** (1992:80) hi ndlela leyi:

Among South African peoples a bride price, traditionally one paid with cattle

Ku tiyisisa leswaku ndzovolo a wu boha, ntshaho lowu landzelaka wu komba leswaku eAfrika hinkwayo khale koloko a xi ri xilaveko xa nkoka ku lovola. Mhaka leyi yi seketela hi marito ya Webster (2008:31) loko a ku:

What makes lobola so important is that it is based on a process that brings the two families together. Mutual respect and dignity are woven into the process, and the love between the men and women is expected to include the immediate and extended families.

Ndzovolo xa ha ri xilaveko xa nkoka eka Vatsonga lava lavaka ku sungula mindyangu na namuntlha. Ematshanwini yo lovola hi swikomu na tihomu Vatsonga votala va lovola hi mali yinene na swilo swin'wana swa nkoka. Ku ya hi ku hlamusela ka Geek (2012:18) u ri:

A sum of money, land, livestock or other assets given to the family of a bride in some cultures is known as a bride price or bride wealth.

Vatswari va ha swi lava leswaku vana va vona va lovorwa hambi loko va lo yivana va famba swin'we vana va ya sungula ndyangu va nga lovolanangi. Ni namuntlha ku lovola i xilaveko xo endla vuxaka byo tiya lexi faneleke ku endliwa hambi loko wanhwana a yile evukani a ya tshama kona a nga se lovorwa. Leswi vonakaka namuntlha eka Vatsonga lava nga dyondza xikolo lava lavaka ku sungula mindyangu va sungula va funghana hi ku tlhomana swingwavila kutani va lovolana kasi va'wana vas ungula hi ku lovolana kutanin hi kona va tlhomanaka swingwavila swo funghana.

4.3.4. Ku tekana hi ku hetisisa xikongomelo xa vukati (xivongo)

Timhaka ta ku tekana eka Vatsonga ti na nkoka lowukulu hikuva Vatsonga va pfumela leswaku hi tona ti endlaka mindyangu leyi yi hundzukaka miganga, na miganga leyi endlaka tiko na tiko leri endlaka rixaka. Eka Vatsonga ku tekana swi vula ku vumbiwa ka vuxaka eka mindyangu mimbirhi ya lava tekanaka na maxaka ya vona hinkwawo. Hi ndlela yaleyo a ku endliwa tindlela hinkwato ku endla leswaku ku tekana ku va kona exikarhi ka vana va xinuna na va xisati. Tindlela leti a ti ta tirhisiwa leswaku kurisiwa xivongo a ti hlayile swinene exikarhi ka Vatsonga. Vatsonga va khale a va endla hi matimba leswakuxivongo a xi kula hi ku teka tshengwe kumbe ku kunguhata vukati byo lulamiseriwa. Ku tekana loku a ku ta lulamisiwa hi munhu wa vunharhu loyi a nga riki xiphemu xa muteki kumbe mutekiwa leswaku xivongo xi ta kula xi ya emahlweni. Muxaka wa vukati lebyi hi lowu vuriwaka hi Villant na Harrant (2008:657) loko va ku:

Arranged marriage is a type of marital union where the bride and the groom are selected by a third party rather than by each other.

Ntshaho lowu wu komba leswaku muxaka lowu wa vukati hi lowu muteki na mutekiwa va hlawuriwaka hi vanhu van'wana ku nga ri vona vinyi leswaku va tekana. Ku yisa emahlweni Villant na Harrant (2008: 657) va kombisa va ku:

In an arranged or assisted marriage, the families take a role in choosing and introducing the marriage partners, but the marriage is entered into freely by both people without duress being a factor.

Muxaka wa vukati lebyi wu lulamisiwa hi vatswari kumbe maxakama le kusuhani. Vatswari kumbe maxaka hi vona va hlawulaka vatekani va tlhela va tivisa vatekani lava leswaku va tekana. Vukati lebyi byi hambanile na vukati byo sindzisiwa hi mhaka ya leswaku eka vukati lebyi vatekani a va sindzisiwi ku tekana na loko va nga swi tsakeli.

Ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga wanuna u tekiwa a fana na nhwembe hi tlhelo ra leswaku wa nava, hikwalaho a nga fanelanga ku va na xisatana xin'we ntsena loko

xivongo xi fanele ku kula. Na loko swo endleka wanuna a ri na nsati un'we wa nawu ekaya, ehandle u kumeka a ri na van'wana vo lahela ku komba leswaku i wanuna.

Eka ndhavuko wa Vatsonga wanuna wa pfumeleriwa ku teka tshengwe leswaku a kurisa muti. Eka vukati bya muxaka lowu, wanuna u va a ri na vavasati vo hundza un'we. Muxaka lowu wa vukati i wa ndhavuko wa vantima votala ku katsa na Vatsonga. Xidyondzeki Levine (1988) xi tiyisa mhaka leyi ya tshengwe loko xi ku: Polygamy is a marriage which includes more than two partners

Tshengwe a ri tolovelekile eka Vatsonga ku va kona hikokwalaho ka matshamelo, xiyimo na maendlelo ya nkarhi wa kona. Ku teka tshengwe a ku ri na ku vuyerisa ko tala ehandle ka ku kurisa xivongo. Leswi vanhu va khale a va hanya hi ku tirha, va rima masimu, va kandza mavela, va sweka swakudya swo hambana –hambana swa ndhavuko a swi endla leswaku tshengwe ri tisa xintshunxo xa vanhu lava nga ta pfuna mintirho ya le kaya. Xin'wana xa swivangelo swa ku teka tshengwe a ku ri ku hlengela ntirho vanhu va ri tsuma leswaku va hatla va wu heta. Khale a ku nga xaviwi mugayo a ko fanela ku kandziwa mavele ya kondza ya endla mapa. Eka ndyangu lowukulu a ku fanele ku ri na vavasati lava kotaka ku endla mitirho leyi leswaku ndyangu wu hanya wu ya emahlweni.

Tshengwe a ri vangwiwa na hi loko wansati a fikile evukatini a nga kumi swihlangi. Loko swi kumekile leswaku wansati i mhika, vatswari na maxka a va ta lulamisa leswaku a ya tekeriwa hlantswa leyi nga ta n'wi velekelela vana. Nsati loyi a fanele ku va makwavo wa yena kumbe xaka ra yena. Mhaka leyi ya muxaka lowu wa tshengwe ya hlamusela na hi google.com hi ndlela leyi:

Nkarhi wun'wana loko wansati a tshamela ro vabya a va ta ya n'wi lavela nkatikolobye loyi a fanele a n'wi rhula ndzwalo wa mintirho ya le kaya. Nkarhi wun'wana hambani a nga vabyi a wu ri ntolovelo wa Vatsonga ku vulavula na nsati lonkulu hi mhaka yo n'wi kumela la nga ta n'wi wisisa timbita.

Tindlela na swivangelo swa ku teka tshengwe a swi tele ngopfu. A swi endleka na leswaku loko wansati a ri na vukwele ngopfu kumbe a kariha ngopfu, a va ta n'wi khawurisa hi ku ya n'wi kumela nkatikulobye loyi a ta n'wi endla leswaku a dyondza ku hanya na vanhu van'wana hi nkanu ya marahani. Kasi a swi nga aleriwi na loko vatswari vo sala va vona xinhwanyetana lexi va xi tsakelaka ku gangisela n'wana wa vona nsati va engetela eka lava a nga na vona. N'wana loyi wa xinuna a va ta n'wi tivisa loko a vuya eku singileni leswaku va sale va n'wi lavela nsati un'wana. Sweswo a ku nga ri nandzu kambe a ma ri maendlelo lama amukelekaka.

Xivangelo xin'wana xa ku teka tshengwe a ri ri rifuwo. Loko wanuna a fumile ngopfu hi rifuwo ra tihomu, timbuti, tinyimpfu, masimu a ta fanele a va na tshengwe ri ta n'wi pfuna mitirho yo hlayisa rifuwo leri. Kasi na wanuna wa rifuwo a xiximeka etikweni hinkwaro naswona vanhu votala a va tsakela ku endla vuxaka na yena hi ku byi tiyisa hi vana va vona leswaku a va teka. Leswi a va tsakela swona ngopfu i mhaka ya leswaku vana va vona a va nga ta xanisiwa hi ndlala loko va tekiwile hi wanuna wa xifumi. Rifuwo ra munhu a ri n'wi vangela tshengwe na loko yena n'wini a ri kule na

swona. Tshengwe a ri va kona na hi mhaka ya vanhwanyana lava a va ta n'wi tlhakela a nga va gangisangi.

4.4. Leswi mulavisisi a vonaka swi ri swikongomelo leswi talaka ku fikeleriwa hi vukati bya Vatsonga.

Ku ya hi mulavisisi, vukati bya Vatsonga byi tala ku fikelelaswikongomeloswo hlayanyanaleswi katsaka leswi landzelaka: Swikongomelo leswi talaka ku fikeleriwa i swa ku aka mindyangu, mindyangu leyi endzeni ka yona ku velekiwaka vana lava dyondzisiwaka mahanyelo ya ndhavuko wa vatsonga ya ku xixima na xichavo. Vukati bya Vatsonga byi kota ku fikelelela mhaka yak u kurisa xivongo xa wanuna. Vana lava kumekaka evukatini bya Vatsonga va tirhisa xivongo xa tata wa vona. Vukati bya Vatsonga byi fikelelela mhaka ya ku yisa ku fumiwa na ku rhangeriwa hi vaxinuna. Swilo leswi rhangeriwaka hi wanuna ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga, swi na ntikelo na ku xiximeka.

Xin'wana xikongomelo xa vukati bya Vatsonga i ku pfuneta wanuna ku hetisisa ku navela ka yena tani hi murhangeri endyangwini. Wanuna a nga swi koti ku tirha mitirho leyi tirhaka hi vavasati ku ya Vatsonga kambe loko a ngenhile evukatini u kota ku endleriwa yona handle ka ku hakela. Ku ya ndhavuko wa Vatsonga wanuna, wa swekeriwa, wa hlantsweriwa na ku endleriwa hinkwaswo swa laha kaya hi wansati. Wanuna a nga yi exitangeni hikokwalaho vukati bya Vatsonga byi fikelelela swikongomelo swa wanuna tani hi nhloko ya muti na murhangeri. Xin'wana xikongomelo xa vukati bya Vatsonga i ku endla leswaku vana vahlayisiwa, ngopfu hi vamhani va vona. Vavanuna va kota ku akeriwa mindyangu leyo tiya hi vavasati, mindyangu leyi va tibaka swifuva hi yona leswaku l ya vona yi karhi yi languteriwa hi vavasati lava va nga va teka. Hi ku vona ka mulavisisi vukati byi yisa emahlweni swikongomelo swa vanhu va xinuna tani hi vanyiki va vana na swivongo.

Manguva lawa swikongomelo swa vukati i swa ku ti akela makaya laha vanhu va nga ta wisa kona endzhaku ka ku hlengeleta rifuwo leri loko va ha tirha va nga ri hlengeleta. Vavasati va nghena evukatini hi ku lava vuxaka bya rirhandzu na vavanuna va vona. Khale vavasati a va tekiwa leswaku va ta hlayisiwa hi vavanuna hikuva vona a va nga tirhi kambe a va tshama emakaya va hlayisa vana. Namutlha vavasati va nghena evukatini hi ku tsakela hikuva va titirhela, va hola na mali leyi nkarhi wun'wana yi tlulaka na mali leyi horiwaka hi vavanuna.

4.5. Nkatsakanyo wa ndzima

Ndzima leyi yi kombisa swilaveko swa ku sungula ndyangu ku ya hi vulavisisi bya mulavisisi. Yi tlhela yi humesa erivaleni maendlelo yo sungula vukati na ku kombisa mavonelo ya mulavisisi ya leswi a swi vonaka swi ri swikongomelo leswi vukati bya Vatsonga byi talaka ku fikelela swona.

NDZIMA YA NTLHANU

Mahanyelo ma ndyangu lama languteriwaka eka nkarhi wa ndhavuko na nkarhi wa manguva lawa

5.1. Manghenelo

Vatsonga i rixaka rin'wana ra vanhu leri khale a ri hanya hi ku landza mikhuva na maendlelo ya vakokwa wa vona. Mahanyelo exikarhi ka ndyangu wa Mutsonga ya ndhavuko a ya ri na nawu, ku xixima na ku hanyisana kahle. A ku ri na nhloko ya ndyangu loyi a ri tatana loyi a nyikaka milawu ya matshamelo ya swilo eka swirho swa muti wa yena hi ku pfuniwa hi vakulukumba va rixaka ra yena lava katsaka vakokwana na vatswari va yena lava a tshama na vona. Loko n'wini wa muti a lova, a ku hahluriwa xihlungwana kumbe yindlu yaleyo yi mbindzimuxiwa kumbe ku hisiwa. Nkarhi wun'wana a swi koxa na leswaku ku rhurhiwa ku ya akiwa kun'wana.

Mahanyelo lawa na mikhuva ya vona se yi ngeneleriwile hi swotala eka nguva ya namuntlha.

5.2. Nhlamuselo ya marito ya nkoka eka ndzima leyi

Laha hansi ndzi ta hlamusela hi ku komisa marito ma nkoka lawa hi nga ta vulavula hi wona endzeni ka ndzima leyi. Marito lama nga ta hlamuseriwa hi lama landzelaka: nhlomi, muteki, vakon'wana, maxaka na ndyangu lowukulu.

5.2.1. Nhlomi

Xihlamusela marito xa **Oxford Dictionary.com** xi ri: Bride is a woman who has recently been married.

Nhlamuselo leyi yi vula leswaku nhlomi kumbe hlomisa i wansati loyi a nga ha ku tekiwaka. Hi ntiyiso wa kona hi nga vula leswaku nhlomi i munhu wun'wana na wun'wana wa wansati loyi a nga ha ku nghena evukatini ku ta sungula ndyangu.

5.2.2. Muteki

Nakambe ku ya hi yona **Oxford Dictionary.com** yi ri: Bridegroom is a man who has recently married

Marito lawa ya kombisa leswaku muteki i wanuna loyi a nga ha ku teka nsati. Kasi na munhu wun'wana na wun'wana wa xinuna loyi a nga le ku tekeni ka nsati hi nkarhi walowo u vuriwa muteki.

5.2.3. Vakon'wana

Nhlamuselo ya rito vakon'wana ku ya hi **Oxford Dictionaries.com** yi ri:

In-laws are people you are related to because of marriage, especially the mother or father of your husband or wife.

Vakon'wana i vanhu lava mi nga endliwa maxaka ya vona hikwalaho ka vukati, ngopfu ngopfu mhani kumbe tatana wanuna kumbe nsati. Hi ntolovelo wa vatsonga vakon'wana va ndyangu i vanhu hinkwavo va laha vana va vona va xisati va nga tekiwa kona.

5.2.4. Maxaka

Ku hlamuseriwa maxaka hi **Oxford dictionaries.com** hi ndlela ya ku: *Relatives are related by blood or marriage*. Maxaka ku vuriwa vanhu hinkwavo lava hlenganisiwaka hi mhaka ya ngati, ku nga ku tswariwa swin'we kumbe hi mhaka ya vukati. Maxaka ya munhu hi lava a nga tswariwa na vona na lava a nga teka na vona, teka eka vona kumbe lava a nga tekiwa eka vona.

5.2.5. Ndyangu lowukulu

Yi yisa emahlweni **Oxford Dictionary** yi hi hlamusela ndyangu lowukulu yi ku:

Extended family is a family which extends beyond the nuclear family to include grandparents and other relatives like father, mother, their children, aunts, uncles and cousins living nearby or together.

Ku ya hi nhlamuselo leyi, ndyangu lowukulu i ndyangu lowu nga ndlandlamuka ku hundza eka ndyangu lowu vumbiwaka hi nuna, nsati na vana ntsena kambe wu katsa na vakokwana na maxaka ya vona ku fana na mhani, papa na vana va vona van'wana, vahahani, vapapantsongo, na vana va va hahani na vapapantsongo.

5.3. Ku xixima loku languteriwaka ka matitwelo na timfanelo ta van'wana endyangwini

Vatsonga hi ndhavuko wa vona i vanhu vo xixima na xichavo eka vanhu hinkwavo. Mahanyelo exikarhi ka ndyangu wa Mutsonga ya ndhavuko a ya ri na nawu, ku xixima na ku hanyisana kahle. A ku ri na nhloko ya ndyangu loyi a ri tatana loyi a nyikaka milawu ya matshamelo ya swilo eka swirho swa muti wa yena hi ku pfuniwa hi vakulukumba va rixaka ra yena lava katsaka vakokwana na vatswari va yena lava a tshama na vona. Loko n'wini wa muti a lova, a ku hahluriwa xihlungwana kumbe yindlu yaleyo yi mbindzimuxiwa kumbe ku hisiwa. Nkarhi wun'wana a swi koxa na leswaku ku rhurhiwa ku ya akiwa kun'wana. Loko ku fika nhlomi emutini a ku rhumeriwa vakhegula kumbe vavasati lava nga rhanga va tekiwa laha ndyangwini ku tshama ehansi na yona va yi hlamusela leswi maendlelo ya ndyangu ma fambisaka xiswona. A va ta byela nhlomi hi ta makhomele ya vingi ya kahle, makhomele ya nuna, mahlayisele ya vana va laha kaya na maswekele leswaku swi endlisiwa ku yini. Sweswo a swi endla leswaku ku yisiwa emahlweni mintolovelo ya laha ndyangwini. Vana a va tekiwa va ri va nkoka na kona loko nhlomi yi tekiwile a yi languteriwa ku hatla yi kuma vana. Loko swo endleka vana va nga kumeki hi ku hatlisa, a ku ta lulamisiwa leswaku ku ya tekiwa nhlantswa laha nhlomi yi humaka kona ku yisa vuxaka lebyi bya mindyangu leyimbirhi emahlweni. Hi ntiyiso wa kona loko vana va tekana a ku nga ri vona ntsena lava tekanaka ntsena a ku ri mindyangu mimbirhi leyi tekanaka.

5.3.1. Mahanyelo ya ndzhuti lama languteriwaka eka swirho leswin'wana swa ndyangu ku xixima muteki na nhlomi

A swi ri swa nkoka eka ndyangu hinkwavo ku tekela vatekani lavantshwa enhlokweni. A ku ta lulamisiwa yindlu laha vatekani a va ta tshama eka yona. Muteki a nga ha fanelangi ku etlela elawini na majaha man'wana kambe a ta fanele ku xiximiwa hi ku nyikiwa yindlu ya yena nan sati wa yena. Nhlomi a yi ta nyikiwa n'wana loyi a yi ta luriwa hi yena leswaku a va yena a tshamaka na yena yi ri ndlela yak u n'wi toloveta maendlelo ya laha ndyangwini. Nhlomi a yi fanele yi xixima va vukati hinkwavo, a yi nga fanelanga ku rhuma va vukati na ku hlamulana na vingi yi ri ndlela yova xixixma. Vayeni a va tekeriwa enhlokweni swinene, nkarhi wun'wana a va ta dlayeriwa mbuti kumbe homu leswaku loko va endzile xi va xixevo xa vona tani hi leswi vatsonga a va fuwile tihomu, tinyimfu na timbuti leto tala. Lawa a ma ri mahanyelo ya ndzhuti lama a ma kombiwa vanhu hinkwavo.

Vana va xinuna a va ta ya tshama va orha ndzilo na vavanuna kulobye ekhorhweni ya muti kasi lava xisati a va ta tshama na vana va huha na vona loko vamaana wa vona va karhi va rima na ku tirha mitirho ya xisati. A ku ta languteriwa eka nhlomi leswaku a hatla a tikomba leswaku i wansati hi ku tika, hikuva wansati a fanele a kuma vana votala leswaku va ta n'wi pfuna mitirho yo rima na ku hlakula va hatla va heta nsimu.

Vahahani a va ri na xiave eku layeni ka vana va vamakwavo wa vona va xinuna na vaxisati na ku va dyondzisa xichavo eka vanhu hinkwavo.

5.3.2. Ku nghenelela ka mindyangu ya muteki namutekiwa eka vukati bya nuna na nsati

Ku nghenelela ka mindyangu ya muteki na mutekiwa i mfanelo eka vukati bya vana va vona. Ku nghenelela ko sungula ku va kona kwale vukati byi sungulaka kona. Hi ndhavuko wa Xitsonga, jaha a ri rhumela vanhu va ndyangu ku ya ri vulavurisela ri nga vulavurisi hi roxe. Lowu a wu ri ntirho wa vamakwavo va jaha va xisati ku famba va n'wi vulavurisela nhwana eka ndyangu lowu va tsakelaka mahanyelo ya wona. Nkarhi wun'wna jaha hi roxe a rifamba ri tilavela kambe a swi nga tolovelekangi. Nhwana a nga pfumeri hi kan'we hikuva loko o pfumelela kwalaho a ta ehleketeriwa leswaku l dlakuta. Mikarhi yi'nwana a ku va ku vulavurile vatswari hi voxe va vana lava va ha ri vantsongo, va twananile leswaku loko vana va vona va kula va ta tekana. Loko swi endlise sweswo a swi ta vula leswaku loko nhwana a kurile va vukati bya yena hi vona a va fanele ku nwi khombisa.

Loko nhwana a tekiwa ndyangu a wu fanele wu vona leswaku wa layiwa a nga se hloma. Ku laya i ndlela yo nyika switsundzuxo na ku tshinya eka loyi a pfumalaka ntokoto hi tlhelo ra mhaka yo karhi. Laha ku layiwa nhlomi hi vakhegula va yi byela leswi a faneleke ku tikhomisa xiswona loko a ri evukatini. Wa byeriwa switsudzuxo swotala swo katsa leswaku vukati va kandza hi mbilu, va vukati va tirheriwa, va vukati va xiximiwa. N'wana wa le vukatini a nga rhumiwi. A ku ri ndhavuko wa Vatsonga leswaku nhwana loko a tekiwa a layiwa. Xikombiso xa ku laya hi lexi kombisaka hi Mahatlane (1997:52) loko a tsarile a ku:

Wanuna u tshama a ri wanuna emuntini
wa yena. Loko u n'wi vona a vuya a
hlundzukile kumbe a ku karihela, u nga
n'wi hlamuli n'wananga...

Loko nhlomi na nuna vo tshika va holovile, nhlomi a yi ta yi layiwile hi va ndyangu leswaku yi fanele yi byela maxaka ya nuna wa yona kumbe vahahani wa yena hi leswi va holovaka hi swona, a nga se ya byela varikwavo. Timhaka a ti lulamisiwa ti nga se onhaka hi vandyangu. Marito ya lava kulukumba a ya xiximiwa naswona a ma nga tluriwi. Mindyangu leyimbirhi a yi lwa hi matimba leswaku ku kondleteriswa mhaka ya vukati ku byi ya emahlweni ku nga ri ku byi hahlula.

5.3.3. Leswi languteriwaka eka ndyangu, maxaka na vingi ku xixima vatekani.

Khale vingi va xinuna a va nga vulavurisani na vasati va vana va vona va xinuna. A ku fanele ku tirhisiwa munhu wa le xikarhi ku endlela leswaku va hlamulana. Yaleyoye a yi ri ndlela yo komba ku xiximana endyangwini. A ku ri na ku xiximana loku tsakisaka exikarhi ka vana va vanhwana na vana va xinuna. Hi ku vona ka mina ka manguva

lawa ndyangu na maxaka va fanele va twisisa leswaku vatekani lavantshwa lava nga ha ku sungulaka ndyangu va lava ku nyikiwa nkarhi wo tshama swin'we va tiphina hi rirhandzu ra vona. Ku nga vi leswiya swa ku wansati u fanele a tshama a karhi a tirhela va vukati ku fika laha a pfumalaka na nkarhi wo tichela mati emirini hi ku tshama a ri eku tirheni.

Vana va xisati loko va ri kona a va dyondzisiwe leswaku loyi a nga ha ku hlomaka a hi hlonga i n'wana wa vanhu ku fana na vona kutani a va n'wi pfune mitirho ya laha kaya, va nga n'wi tshikeli yona hinkwayo hikuva yena i nhlomi. Na vana va xinuna loko va ri kona a va dyondzisiwe leswaku nsati wa makwavo wa vona u hundzukile xirho xa ndyangu wa ka vona kutani a va n'wi amukele tani hi makwavo leswi a nga tekana na makwavo wa vona. Vingi na vona a va dyondzise nhlomi leswi va langutelaka leswaku a hanyisa swona endyangwini wa vona loko va nga se va humesa xitandi na nuna wa yena. Vingi va languteriwa ku teka nhlomi tani hi wun'wana wa vana va vona.

5.4. Mavonelo ya mulavisisi ya swilo leswi khensekaka na leswi solekaka swo huma ehandle leswi nga endlaka leswaku ndyangu wu khomana kumbe wu hambana.

Vukati na ndyangu i swilo swa nkoka eka vutomi bya vanhu na tiko hinkwaro. Ndyangu wu na xiave xikulukumba eku akeni ka rixaka lerinene ngopfu ngopfu loko mindyangu yi dyondzisa vana matikhomelo lamanene na ku hanya kahle na vanhu hinkwavo. Loko ndyangu wu sunguriwile wu na timhaka ta kahle leti wu titisaka emunhwini hi hala tlhelo na leto ka ti nga ri kahle ta va kona hikwalaho ka ndyangu. Loko vanhu va tekanile va hundzuka maxaka na vanghana hikokwalaho va ti karhatela ku tsakisana. Loko va ha ku tekana va vonaka va tsakile na ku rhandzana kambe nkarhi loko wu karhi wu famba va sungula ku swi tolovela leswaku va rhandzana naswona va fanele ku seketelana.

Hi ka tsongotsongo kuna swilo leswi humaka ehandle ka vukati leswi nghenelelaka vukati bya ndyangu wa vona leswi endlaka leswaku va hambana na ku ya va avana. Swin'wana swa swilo leswi nga ehandle ka ndyangu leswi nga endlaka vatekani va hambana a hi swilo leswi va nga swi kunguhata, swo tshuka swi humelerile. Loko vanhu va ri na ndyangu ku na swilo swo tala swi phikizanaka na rirhandzu ra vona ra ndyangu na vukati bya vona. Swin'wana swa swona leswi ndzi nga swi boxaka leswi nga va hambanyisaka kambe swi ri swilo leswinene swi karhi swi huma ehandle hileswi landzelaka: vanghana, mitirho, kereke, maxaka, tifoni na inthanete.

I ntiyiso leswaku munhu a nge hanyi na nuna kumbe nsati wa yena ntsena. Swa laveka leswaku munhu a va na munghana, hikuva munghana i munhu loyi mi nga vulavulaka leti na letiya ta vutomi swin'we. Vanghana na vunene bya vona eka munhu va swi kota ku endla vukati byi avana kumbe ku hahluka. Vanghana va kahle loko va hlohlotelana ku hanya vutomi lebyi khensekaka kambe loko vunghana byo va lebyo endla leswo biha swin'we, swa wu onha ndyangu. Munhu loyi a nga na ndyangu swa fanela leswaku a tirha a ta kota ku hlayisa ndyangu wa yena, kambe ndyangu wu nga hambana hi ku tekela mitirho ya hina leyi hi yi tirhaka enhlokweni ngopfu hi rivala no siya endzhaku swilaveko swa mindyangu ya hina.

Swa fana na kereke, tifoni na inthanete. Kereke i nchumu wa nkoka ku va yi ngheniwa hi vanhu leswaku va khongela na ku ya dyondzisiwa mahanyelo lamanene, kambe loko munhu o tshama a ri ekerekeni masiku hinkwawo a nga languteli ndyangu wa yena hi ndlela leyi a faneleke ku wu langutela hi wona tani hi wanuna kumbe wansati, sweswo swa endla leswaku ndyangu wu nga ha twanani wu holova wu hetelela hi ku hahluka. Tiselifoni ti olovise swilo swo tala hikuva munhu u kota ku vulavula na vanhu va le kule na ku rhumela mahungu hi nkarhi a tlhela a nga durheriwangi ngopfu, kambe loko ti tirhisiwa ku endla vugevenga kumbe swo biha switandzhaku swa kona swi hambanyisa ndyangu.

5.5. Nkatsakanyo wa ndzima

Ndzima leyi yi hlamuserile hi mahanyelo lama languteriwaka eka nkarhi wa ndhavuko na nkarhi wa manguva lawa. Mulavisisi u kombisile mahanyelo lamo xixima na xichavo lama faneleke ku kombiwa hi ndyangu hinkwawo eka vatekani lavantshwa. A tlhela a kombisa mavolele ya yena ya swilo leswi nga lulamisaka kumbe ku onha ndyangu leswi taka hi le handle ka ndyangu.

NDZIMA YA NTSEVU

6.1. Manghenelo

Nchumu wun'wana na wun'wana lowu sunguriweke hi munhu wa hela. Ndzima leyi yi lava ku katsakanya leswi mulavisisi a nga swi lavisisa ni ku swi kuma eka xitsalwana lexi hi ku songasonga na ku vula tibuku leti a ti tirhiseke ku tsala xitsalwana lexi.

6.2 Ku songasonga xitsalwana

Ndzi ringetile ku hlengeleta vutivi hi ta masungulelo ya ndyangu wa Vatsonga hi ku pimanyisa ndyangu wa ndhavuko wa Vatsonga na ndyangu wa Vatsonga wa ximanguva lawa. Ku na leswi ndzi nga swi lemuka hi mpimanyiso lowu. Swin'wana swa swona swi katsa leswi landzelaka: Hi xitsalwana lexi ndzi dyondzile leswaku loko ndyangu wu fanela wu sungula, a hi mhaka ya vanhu vambirhi ntsena kambe khale a yi ri mhaka ya mindyangu mimbirhi, Ndzi lemukile na leswaku a ku nga tekani vanhu vambirhi ntsena kambe a ku tekana mindyangu, leswi swi nga swona a swi vanga leswaku vukati byi nga fayeki hi ku olova.

Maendlelo ya ku sungula ndyangu wa ndhavuko wa Vatsonga a ya ri na nawu, xichavo na ku landzeleleka. A ma tiveka maendlelo ya kona hi rixaka hinkwaro. A ku fanele ku landzeleriwa nawu lowu nga vekiwa hi ku xixima lava nga wu veka. Ndzi tlhele ndzi lemuka na leswaku ku hlanganahlangana ka vanhu, dyondzo, tipolitiki ta matiko hi tlhelo ra timfanelo ta vavasati ti na xiave eka ku onha ndhavuko wa Vatsonga. Mhaka ya ku endla vulavisisi lebyi bya xitsalwana lexi ku ndzi pfunile ku lemuka leswaku Vatsonga va na mfuwo lowukulu wa ndhavuko wa vona lowu nga dyondzisiwaka rixaka ra Vatsonga hinkwaro hi lavakulu lava nga fuwa vutivi lebyi.

Tani hi mutsari wa xitsalwana ni mulavisisi wa timhaka leti, a ndzi ta bumabumela leswaku Vatsonga va tlhelela eka mikhuva na mintolovelu ya khale leyinene leyi nga tirhisekaka ni le ka minkarhi leyi hi hanyaka eka yona. Laha swi nga onheki nchumu ku tirhisa mintolovelu na mikhuva ya hina a hi yi tirhiseni hi karhi hi famba na mnikarhi. A hi tlheleleni eka leswi nga hi pfunaka swa ndhavuka hi cukumeta ntsena leswi hi vonaka leswaku a swa ha tirhiseki hi tlhelo ra ku simeka kumbe ku sungula mindyangu. Mhaka ya ku thalana na ku hahluka ka mindyangu eka Vatsonga a yi fanele yi yila loko ku landzelerisiwa tindlela letinene leti a ti tirhisiwa hi vakhale ku fambisa mindyangu .Loko xichavo na ku xiximana loku a ku ri kona khale emindyangwini a hi ku tirhisa eka vutomi bya masiku hinkwawo a swi ta hi pfuna ku vona nkoka wa ku hanya swin'we tani hi vanhu emindyangwini. Ndzi tlhela ndzi bumabumela leswaku vanhu a va dyondze ku titiva, ku tiva timitsu ta vona na ku tinyungubyisa hi ndhavuko wa ka vona eka maendlelo ya swilo swa vona hinkwaswo ku katsa na le timhakeni ta ku sungula mindyangu

6.3. Tibuku leti tirhisiweke

Adebusoye, P. (2001) Social Cultural factors affecting fertility in Sub-Saharan Africa: NISER Lagos.

Alias, N. (2009) HBEF 1103(M) Educational Sociology and Philosoph- Course guide: Open University, Malaysia

Berg, B.L., (2007) Qualitative Research methods for Social sciences: London, Pearson

Bloesch, D.G., (1987) Freedom for obedience: San Francisco, Harper & Row.

Bocock, R. and Thompson K. (1985) Religion and Ideology: Open University.

Boonzaaier, C.(2002) A glossary of Literary terms: Hafcourt Brace College Publishers, New York.

Braun, V & Clarke, V. (2006) Using thematic analysis in psychology: Qualitative research in Psychology, 3 (2), 93-95

Brauner-Otto. (2015) Population and Development Review, Vol.41: John Wiley & Sons Publication, New Jersey

Burns, N. & Grove, S.K. (2010) Understating nursing research: Building an evidence-based practice. 5th edition: Arlington, University of the Texas.

Census 2000 profiles of general Demographic Characteristics United States, U.S. Census Bureau: Washington D.C, Diane Publishing Co.

Cohen, L., Manion L., & Morrison K, (2000) Research Methods in Education: London, Routledge Falmer Taylor and Francis Group.

Coontz, S., (1992) The way we never were: American families and The Nostalgia Trap: Amazon Publishers.

Corbett, A. (2004) What is family, why it matters achieving a workable definition: Tasmania family Institute

Crystal, D., (1992) The Cambridge Encyclopedia of English language: Cambridge University Press

- Desai A.R. (1994) Rural sociology in India: Popular Prakashan.
- Downs, C.W. et al. (1980) Professional Interview: Harper and Row Publishers, New York.
- Ferrante, J., (2000) Sociology, A Global Perspective, Ninth edition: Northern Kentucky University
- Fine A. (1993) The Social genesis of feeling: SAGE Publications
- Funk and Wagnalls. (1993) Standard dictionary of folklore, mythology and legends: Harper & Row
- Giddens, A., (1990) The coequences of Modernity: Cambirdge University Press
- Gray, D.E. (2009) Doing research in the real world: London, SAGE Publications
- Guba, E.G., & Lincoln, Y.S., (1985) Naturalistic inquiry: Newbury Park, CA, Sage Publications.
- Hargie, ODW. (1997)The Handbook of Communication Skills: Routledge, London.
- Hayward, S. (2018) Wikipedia, The Free Encyclopedia
- Hicks D &Gwyne M.A. (1994) Cultural anthropology. Harper College Collins Publishers
- Hofstede G. H. (1994) Exploring culture: exercises, stories and synthetic culture: Nicholus Brealey
- Jacques, A.A. (1938) Swivongo swa Machangana (Vatsonga): Sasavona Publishers & Booksellers
- Jan Trost, (1990) Handbook of World families: SAGE Publications
- Junod, H.P. (1977) Matimu ya Vatsonga: Sasavona Publishers and Booksellers, Braamfontein
- Katherine Allen, (2000) Online information- Event Guide: NNU Business Publishing.
- Kisembo, B., Magesa, L.and Shorter, A. (1998) African Christian Marriage- 2nd Edition: Nairobi, Pauline Publishers.

Kvale, S., (1996) Interviews: An introduction to Qualitative Research Interviewing: Thousands oaks, C.A.

Kwenda C.V. et al (1997) African Religion and culture Alive! Collegium. Via Africa

Lemeshow, S., & Levy, P. S. (2008) Sampling of populations-methods and applications: New York, Wiley & sons.

Levitas, B., (1983) Ethnology: Oxford University Press Southern, U.S.A.

Levy, P.S., Paul S., Stanley L., (2008) 4th ed. Sampling of populations: John Wiley & Sons Publication, New Jersey

Mahatlane, A.D., (2008) Hlamba vunwa nandzuwe: Van Schalk Publishers, Cape Town.

Mail and Guardian, 19 May 2015, 09: 04

Mathebula M, (2013) 800 years of Tsonga History (year 1200- year 2000): Sasavona Publishers and Booksellers Pty, Ltd, Burgersfort.

Mbiti, J, (1969) African Religions and Philosophy: London, Heinemann Educational Books, Ltd.

Mbiti, J., (1975) Introduction to African Religion: Nairobi, East African Educational Publishers.

Myburgh, A.C., (1981) Anthropology For South Africa: Van Schalk (Pty) Ltd. Hatfield

Ntsan'wisi, H.W. E. (1954) Masungu M'fana Ka Maxele: The Bantu Publishing Home.

Oxford English Dictionary (1992) Oxford University Press, U.K.

Oxford free online dictionaries .com

Powell, G.N., Graves, L.M., (2003) Women and men in Management: SAGE Publications, London, New Delhi

Rikhotso, F. (1985) Tolo a nga ha vuyi, Sasavona Publishers, Braamfontein, S. Africa

Rissman, R. (2012) What is family: Raintree

Roes, F.L. (1992). *The size of Societies, Monogamy and Belief in High God supporting Human moralit:* Lucas Publishers, Adrian City

Sabourin, T.C., (2003) *The Contemporary American family: A Dialectical Perspective on communication and Relationships:* SAGE Publication Ltd, London

Scanzoni, J., Karen P. & Jay D Teachman, Linda T, (1989) *The Sexual Bond- Rethinking families and close relationships:* SAGE Publishers

Settle Mary Lee, (1987) *The love eaters- a novel:* Hemingway Ventures Ltd

Sharma R.S. (2013) *Family life:* Rastogi Publications

Sowetan live, 15 February 2012, 06:00.

Staffordshire County Council, (1999) *Staffordshire Extensive Urban survey:* Stafford record Society, Stafford

Terry, G. (2014) *The SAGE Handbook of Qualitative Research in Psychology:* University of Aukland, New Zealand

Therborn, G. (2006) *African families in a global context, Report No. 131:* Nordiskaafrikain Instituteil

Villant, N.G., and Harrant. V. (2008) *On the likelihood of finding the right partner in an arranged marriage:* The journal of Socio-economics 33,273-280

Webster, M. (2008) *Free Online Dictionary*

West, M & Morris J. (1976) *An introduction to the black people of South Africa.* Struik publishers, Cape Town

Witkins, S.L., (2000) *Social Work, Volume 45, Issue 2:* Oxford University Press

